

**МАТЕРІАЛИ ІІІ КОНФЕРЕНЦІЇ
МОЛОДИХ ОРНИТОЛОГІВ
УКРАЇНИ**

Чернівці - 1998

Над збірником працювали:

відповідальний редактор - В.М. Грищенко
комп'ютерний набір - В.М. Грищенко, М.Н. Гаврилюк
верстка - В.М. Грищенко
малюнки: 1 стор. обкладинки - Є.Д. Яблонівська-
Грищенко
4 стор. обкладинки - М.Ф. Весельський
видання та розповсюдження - І.В. Скільський

7

Library of the journal "Berkut"

**MATERIALS OF THE THIRD CONFERENCE OF
YOUNG ORNITHOLOGISTS OF UKRAINE**

Edited by V.N. Grishchenko

Chernivtsi - 1998

ISBN 966-95302-2-9

- © "Беркут", 1998
- © Спілка молодих орнітологів України, 1998
- © Київський еколого-культурний центр, 1998
- © "Berkut", 1998
- © Young Ornithologists' Union of Ukraine, 1998
- © Kyiv ecological and cultural centre, 1998

Спілка молодих орнітологів України
Українське товариство охорони птахів
Українське орнітологічне товариство
Київський еколого-культурний центр
Канівський природний заповідник

**МАТЕРІАЛИ ІІІ КОНФЕРЕНЦІЇ
МОЛОДИХ ОРНІТОЛОГІВ
УКРАЇНИ**

(м. Київ, 14–15 березня 1998 р.)

Чернівці – 1998

УДК 598.2

Матеріали III конференції молодих орнітологів
України/ Укл.: В.М. Грищенко. — Чернівці, 1998. 184 с.

Збірник включає 54 роботи, присвячені різноманітним
аспектам вивчення та охорони 206 видів птахів України,
Росії, Азербайджану та Білорусі.

Друкується за рішенням науково-технічної ради
Канівського природного заповідника
(протокол № 1 від 27.01.1998 р.)

ISBN 966-95302-2-9

СИРИЙСКИЙ ДЯТЕЛ В СУМСКОМ ПОЛЕСЬЕ

В.Т. Афанасьев

Украинское орнитологическое общество

Материал для настоящего сообщения собран в 1969–1997 гг. в основном на территории Шосткинского района Сумской области.

Сирийский дятел (*Dendrocopos syriacus*) — малочисленный новый гнездящийся вид региона исследований. Впервые отмечен в гнездовой период в 1981 г. в Шосткинском районе. 28.04. 1985 г. в с. Гамалеевка впервые для Сумского Полесья было обнаружено гнездо. Общее число гнездящихся птиц в пределах севера Сумской области мы оцениваем примерно в 150–200 пар. В соседней Брянской области России гнездится, видимо, не более 30–50 пар.

Сирийский дятел обитает в островных лиственных лесах, садах, кладбищах и населенных пунктах. Близости человека не избегает и очень часто поселяется рядом с его жильем. Например, дупла, найденные в одном из сел и в г. Шостка, помещались в деревьях, стоящих в 3–20 м от жилых домов и в 1–4,5 м от проезжей части дороги.

Уже с середины февраля с приходом солнечных дней и временных оттепелей у некоторых особей начинают проявляться первые признаки брачного поведения: слабые крики, долбление и преследование самок самцами в полете. С наибольшей интенсивностью ток проходит в марте. В конце этого месяца — начале апреля сирийские дятлы уже держатся сформировавшимися парами. Дупла занимают старые либо устраиваются новые. Через 3–4 дня после появления птиц на гнездовом участке самец начинает заниматься мелким ремонтом. Старое дупло слегка обновляется: расширяется, углубляется и очищается. Его размеры несколько увеличиваются, но леток остается прежним, Заняв гнездовой участок, партнеры большую часть дневного времени проводят недалеко от гнезда и охраняют его. Самец иногда залазит в дупло и подолгу просиживает в нем. Самка же постоянно находится на гнездовом участке и также иногда посещает гнездо. Полевых (*Passer montanus*) и домовых (*P. do-*

mesticus) воробьев, больших синиц (*Parus major*), скворцов (*Sturnus vulgaris*), оказавшихся у дупла, дятел обычно прогоняет. На движение транспорта и его сильный шум у своего гнезда птицы совершенно не реагируют. Только при виде приближающегося человека либо группы людей, перелетают на близко стоящие деревья, скрываются в их кроне и затаиваются. За 50–70 минут до захода солнца, а в пасмурные дни — и за 1,5 часа, партнеры уже устраиваются на ночлег. Самку, залетевшую в дупло, самец, как правило, прогоняет и ночует в гнезде один. С приходом рассвета птицы покидают свои укрытия, усаживаются на торцах сломанных ветвей, сучьях и начинают приводить в порядок свое оперение. И только после завершения утренней процедуры (на нее уходит 3–5 минут) улетают на кормежку. Лишь в утренние часы, да и то на небольшое время, гнездо сирийского дятла остается без присмотра.

После завершения формирования пар птицы приступают к гнездостроению. Обычно оно протекает со второй декады апреля до середины мая. Новое дупло в течение 6–8 дней долбят и самка, и самец, сменяя друг друга через каждые 25–30 минут. Смена сопровождается тихим криком, издаваемым партнерами. Количество дней, затраченных на устройство гнезда, зависит от твердости породы дерева и размеров дупла. Так, в окрестностях с. Калеевка выдалбливание дупла было начато 16.04, а закончилось через 8 дней. Для устройства дупла птицы выбрали средневозрастную осину. Первое яйцо в этом гнезде появилось только через 7 суток. У пары, размножившейся в с. Коротченково, на весь процесс сооружения дупла ушло ровно 6 дней, а яйцекладка началась через день после завершения гнездостроения. Здесь птицы поселились в загнившей вербе.

Самец из тех, кто не нашел себе пару, занимается выдалбливанием дупла сам. Готовое к откладыванию яиц гнездо он иногда выстилает свежих листиками ольхи, березы (с. Лушники, 8.05.1993 г.). Продержавшись на гнездовом участке 14–20 дней, холостые особи бросают дупла и начинают кочевать.

Высота расположения дупла зависит от места гнездования птиц. Например, во многолюдных местах, вдоль тротуаров и проезжих дорог они поселяются в 6–12 м от поверхности земли, в садах и других подобных биотопах — не ниже 1 м. Дупла

сирийських дятлов, обстежені при допомозі дуплоскопа, розполагались в вербі (3), осині (3), ольху (1), тополі (1). Три з них знаходились вблизи водоемов. В двох случаях птицы заселяли одно и то же дупло в течении двух сезонов, и лишь однажды — 3 года подряд (1994–1996 гг., с. Коротченко).

Начало яйцекладки приходится на конец апреля — первую декаду мая. Кладка из 8 свежих яиц, найденная 14.05.1993 г. у с. Богданка, является самой поздней. В кладке 4–12, чаще всего 8–9 яиц. Их окраска блестяще-белая. Форма яиц нормально-яйцевидная, укороченно-яйцевидная, укороченно-эллипсоидная. Яйца, отложенные одной самкой, не различаются существенно по форме, и только иногда одно яйцо в кладке бывает чуть меньше по размерам. Средние размеры яиц, мм ($n = 36$): 26,4 x 25,3 (25,3 — 27,6 x 19,1 — 21,9). Вес, г ($n = 36$): 5,5 (4,7 — 6,3).

В насиживании принимают участие оба родителя, начинается оно после откладки последнего яйца. В первые дни инкубации наседку легко спугнуть с гнезда, но в дальнейшем она не реагирует на беспокойство со стороны человека. Птенцы вылупляются обычно в 3-й декаде мая. В теплую весну 1989 г. начало периода вылупления пришлось на середину этого месяца. Выкармливают птенцов оба партнера. Примерно в возрасте 3 недель птенцы становятся на крыло и покидают дупла. В течение 4–5 дней они держатся вблизи гнезда, а затем начинают кочевать. Еще 8–12 дней после вылета из дупла их продолжают подкармливать родители. Молодых птиц легко спутать со средним дятлом (*D. medius*).

Летняя миграция молодых птиц постепенно переходит в отлет и уже к ноябрю они исчезают из мест гнездования. Зимовать остаются лишь старые птицы. Весь осенне-зимний период сирийские дятлы проводят на гнездовом участке и в 1–1,5 км от него. В поисках корма они, как правило, держатся поодиночке и очень редко парами. Пищу разыскивают обычно на лиственных деревьях, но в период созревания урожая регулярно посещают грядки и огороды. На дачных и приусадебных участках любят лакомиться семенами созревающих подсолнухов.

КУКУШКИ ЗАПАДНО-СИБИРСКОЙ РАВНИНЫ

Н.Н. Балацкий, Г.Н. Бачурин

Новосибирский областной краеведческий музей

На территории Западной Сибири от лесотундры на севере до степи на юге обитают два вида кукушек — обыкновенная (*Cuculus canorus*) и глухая (*C. saturatus*). Оба вида имеют поразительное внешнее сходство между собой, но различаются вокализацией и обособлены друг от друга разными группами основных видов-воспитателей. Хорошо известно, что кукушки являются гнездовыми паразитами. Подкладывая свои яйца в чужие гнезда, они перекладывают свои родительские обязанности на плечи воробьинообразных птиц. Исследования выявили интересную особенность в окраске скорлупы яиц кукушек. Оказалось, что она как внешне, так и в толще довольно точно воспроизводит окраску скорлупы яиц основного вида-воспитателя (Балацкий, 1994). В результате этого в природе существуют отдельные популяции вида-паразита, так называемые экологические расы, особи которых подкладывают яйца в гнезда определенных видов-воспитателей (основных видов-воспитателей).

Обыкновенная кукушка в Западной Сибири населяет преимущественно лесную зону, в лесостепи наблюдаются лишь локальные поселения. Прилетает в районы гнездования на юге 8–12.05, на севере — 10–15.06. Первостепенными или основными воспитателями обыкновенной кукушки являются следующие воробьинообразные птицы: овсянка-крошка (*Emberiza pusilla*) и луговой конек (*Anthus pratensis*) — Приполярный Урал, северная тайга (Балацкий, 1989, 1996); лесной (*A. trivialis*) и пятнистый (*A. hodgsoni*) коньки — Средний Урал, средняя тайга (личные сведения); дубровник (*Emberiza aureola*) — пойма Оби, Средний Урал (Кисленко, Наумов, 1967; Москвитин, 1974; личные сведения); соловей-красношейка (*Calliope calliope*) — средняя и южная тайга (Кисленко, Наумов, 1967; Москвитин, 1974; Балацкий, 1990); садовая камышевка (*Acrocephalus dumetorum*) — Салаирско-Кузнецкий район (Кисленко, Наумов, 1967; Москвитин, 1974; Балацкий, 1988); горихвостка (*Phoeni-*

curus phoenicurus) — Караканский бор Обского водохранилища (Балацкий, 1993); серая славка (*Sylvia communis*) и белая трясогузка (*Motacilla alba*) — Кулундинско-Барабинский район (Балацкий, в печати); варакушка (*Luscinia svecica*) — Южный Урал (Левин, 1982); луговой чекан (*Saxicola rubetra*) и садовая славка (*Sylvia borin*) — Средний Урал (личные сведения). Яйца кукушки в гнездах этих видов в названных районах имеют миметическую окраску скорлупы. Дополнительным воспитателем кукушки на всей территории является черноголовый чекан (*Saxicola torquata*). Он принимает яйца кукушки с любой окраской скорлупы (Кисленко, Наумов, 1967; Москвитин, 1974; Балацкий, 1988). На значительных пространствах Западной Сибири оология обыкновенной кукушки остается пока неизвестной.

В репродуктивный период самка кукушки придерживается конкретного участка местности, на котором гнездится ее основной воспитатель. Площадь участка паразитирования кукушки составляет 2–4 га. Все остальное время она проводит вне его территории.

Формирование яйца у кукушки начинается после обнаружения ею строящегося гнезда воспитателя. Через 5–7 суток уже сформированное яйцо птица откладывает в это гнездо. К этому времени в гнезде хозяев, как правило, уже лежат яйца. В случае гибели обнаруженного гнезда, кукушка сносит яйцо на землю или подкладывает в любое подвернувшееся гнездо (такие яйца часто обречены на гибель). Следующее яйцо у кукушки начинает формироваться через несколько дней после обнаружения ею другого строящегося гнезда воспитателя. Таким образом, самка в репродуктивный сезон подкладывает в гнезда воспитателей не более 3–5 своих яиц.

Размеры яиц обыкновенной кукушки в Западной Сибири несколько мельче, чем в сопредельных регионах ($n = 42$): 20,0 — 24,0 x 15,1 — 17,5, в среднем — 22,3 x 16,6 мм; масса скорлупы — 0,24 г (0,19 — 0,28). Форма яиц овально-яйцевидная. Яйцо кукушки, как правило, выделяется в кладке воспитателя размерами, формой, нюансами в окраске и распределении рисунка, но возможны и ошибки в его определении, так как встречаются аномалии птичьих яиц (Балацкий, 1994). Длительность инкубации яйца кукушки составляет 12–13 суток, пте-

нец выдупляется голый, полость рта и клювные валики розовые, кончик языка светлый. На следующие сутки розовая спина становится черноватой. Через несколько часов после выдупления он совершает сложную процедуру выбрасывания из гнезда птенцов или яиц хозяев (Мальчевский, 1987). Воспитатели кормят кукушонка в гнезде около трех недель, затем, уже слетка, еще 2–3 недели. Кукование самцов заканчивается в середине — конце июля. Улетают в августе-сентябре. Места зимовки находятся в Африке.

Глухая кукушка в Западной Сибири по местообитаниям несколько отличается от обыкновенной большей привязанностью к хвойным лесам и избеганием открытых мест. Прилетает на несколько дней позднее обыкновенной кукушки. В Западной Сибири основными видами-воспитателями глухой кукушки являются пеночки: таловка (*Phylloscopus borealis*) — Приполярный Урал, северная тайга, лесотундра (Балацкий, 1996) и сибирская теньковка (*Ph. collybita*) — остальные районы, включая Алтай (Кисленко, Наумов 1967; Балацкий 1991). Яйца паразита в гнездах этих видов в названных районах имеют миметическую окраску скорлупы. На Салаире в гнезде теньковки обнаружено яйцо кукушки чисто-белой окраски без рисунка под окраску яиц зеленой пеночки (*Ph. trochiloides*) (коллекция Института систематики и экологии животных СО РАН, Новосибирск). Яйца под окраску скорлупы других видов пеночек здесь не обнаруживались.

Размеры яиц глухой кукушки в Западной Сибири (n = 32): 17,5 — 20,3 x 12,6 — 14,8), в среднем — 18,8 x 13,7 мм; масса скорлупы — 0,11 г (0,10 — 0,12). Форма яиц овально-эллипсоидная. Яйцо кукушки хорошо выделяется в кладке воспитателя величиной и боченкообразной формой. Длительность инкубации — 11–12 суток. Птенец выдупляется голый, полость рта оранжевая, клювные валики черные, но в углах рта красно-оранжевые. Параллельно клювным валикам в полости рта заметны черные полосы, кончик языка черноватый, по этому признаку птенец глухой кукушки хорошо отличается от птенца обыкновенной. На следующие сутки розовая спина становится черноватой. Через несколько часов после выдупления птенец выбрасывает из гнезда птенцов или яйца хозяев (Мальчевский, 1987). Воспитатели кормят кукушонка в гнезде около двух недель,

затем, уже слетка, еще две недели. Кукование самцов завершается в середине — конце июля. Улетают в августе. Места зимовки находятся в Юго-Восточной Азии.

На обширной территории Западно-Сибирской равнины выявлены далеко не все экологические расы кукушек, особенно обыкновенной. Известны лишь фрагментарные находки яиц этих птиц на отдельных участках их ареала (обнаружено менее сотни яиц). Поэтому необходимы дальнейшие исследования оологии кукушек и изучение их гнездовой биологии.

ЛИТЕРАТУРА

- Балацкий Н.Н. (1988): Обыкновенная кукушка (*Cuculus canorus* L.) — экологические расы садовой камышевки (*Acrocephalus dumetorum* Blyth) и черноголового чекана (*Saxicola torquata* L.) под Новосибирском. - Биол. науки. 4: 57-61.
- Балацкий Н.Н. (1989): Экологическая раса обыкновенной кукушки — гнездового паразита овсянки-крошки на Северном Урале. - Биол. науки. 10: 46-49.
- Балацкий Н.Н. (1990): Экологическая раса обыкновенной кукушки — гнездового паразита соловья-красношейки в Сибири. - Биол. науки. 4: 37-44.
- Балацкий Н.Н. (1991): Глухая кукушка и теньковка в Новосибирской области. - Биол. науки. 5: 56-62.
- Балацкий Н.Н. (1993): Обыкновенная кукушка — гнездовой паразит обыкновенной горихвостки под Новосибирском. - ДЕП в ОНП НПЭЦ «Верас-Эко» и ИЗ АН Беларуси. №224: 1-4.
- Балацкий Н.Н. (1994): К определению яиц кукушек (*Cuculidae*) Палеарктики. - Соврем. орнитология. 1992. 31-46.
- Балацкий Н.Н. (1995): К оценке биоразнообразия популяций обыкновенной кукушки через экологические расы. - Стратегия изучения биоразнообразия наземных животных. Сб. докл. совещания. М.: ИПЭЭ РАН. 72-75.
- Балацкий Н.Н. (1996): Обыкновенная и глухая кукушки в северной тайге под Ноябрьском (Тюменская область). - Мат-ли II конфер. молодых орнітологів України. Чернівці. 3-5.
- Балацкий Н.Н. (в печати): Обыкновенная кукушка *Cuculus canorus* — гнездовой паразит серой славки *Sylvia communis* в Евразии. - *Рус. орн. журн.*
- Кисленко Г.С., Наумов Р.Л. (1967): Паразитизм и экологические расы обыкновенной и глухой кукушек в Азиатской части СССР. - Орнитология. М.: МГУ. 8: 79-97.
- Левин А.С., Губин Б.М. (1982): О гнездовом паразитизме обыкновенной кукушки в пойме среднего течения Урала. - Животный мир Казахстана и проблемы его охраны. Алма-Ата. 110-111.
- Мальчевский А.С. (1987): Кукушка и ее воспитатели. Л. 1-264.
- Москвитин С.С. (1974): Кукушки и их хозяева на Западно-Сибирской равнине. - Мат-лы VI Всесоюзн. орнитол. конфер. М. 2: 88-90.

ДО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТЕТЕРУКОВИХ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ

І.О. Баренблат, І.І. Сойма, В.В. Боднар

Ужгородський університет

При підготовці даного повідомлення була використана інформація із звіту про весняний облік тетерукових егерською службою Усть-Чорнянського ДЛМГ (південно-західні макросхили Горган) Тячівського району Закарпатської області.

Карпатський глухар (*Tetrao urogallus rudolfi*) заселяє хвойні ліси Рахівського кристалічного масиву, Чорногори та Горган (рис. 1) від висоти 800 м н. р. м. до криволісся — 1600 м н. р. м. (Страутман, 1954). В межах Закарпаття глухарі зустрічаються біля північних кордонів Міжгірського, Тячівського та Рахівського районів.

Токування цих птахів в Карпатах Ф.Й. Страутман (1954, 1963) відмічав від другої половини березня до середини червня, що залежить від часу настання та характеру весни. О.І. Островський (1973) для Івано-Франківської сторони Горган вказує на найраніше токування 2.04 і найпізніше закінчення токування — 27.06.

У 1997 р. в районі досліджень перше токування почалося 5.04, а закінчувалися токи від 2 до 14.06. За цей проміжок часу було зареєстровано 37 токовищ (рис. 2), на яких облікована 381 особина.

Обліки проводилися на початку і в кінці токувань, тому поза обліком залишилися молоді самці (вони пізніше з'являються і скоріше залишають токи). Але їх приблизну кількість можна вирахувати, виходячи із співвідношення по статі 1:1 (Справочник охотника, 1979). Тоді отримуємо приблизну кількість молодих півнів — 85 особин, а загальна кількість глухарів по господарству стано-

Рис. 1. Ареал карпатського глухаря (за Ф.Й. Страутманом, 1963).

Таблиця 1

Склад токовищ глухарів в Усть-Чорнянському ДЛМГ в 1997 р.
(за звітом із доповненнями)

Статевий і віковий склад	Брало участь на 37 токовищах	Кількість на 1 токовищі		
		мін	макс	середня
Самки: молоді	65 (14 %)	0	5	1,75
дорослі	77 (16 %)	0	6	2,08
старі	96 (20 %)	0	6	2,59
Самці: молоді*	85 (18 %)	0	–	2,29
старі	148 (32 %)	2	7	4,00
Всього самок і самців**	466 (100 %)	5	> 20	12,71

Примітки: * — розраховано теоретично (пояснення в тексті);
** — разом із молодими самцями.

витиме 466 особин (табл. 1). Про правильність підрахунку говорить і співвідношення молодих самок і самців — 0,7:1 — курочок гине в перший рік більше при однаковій народжуваності. Потім це співвідношення знову вирівнюється за рахунок загибелі півнів під час токувань.

У Карпатах токовища глухарів знаходяться в ялинових пралісах, за Ф.Й. Страутманом (1954) на висоті 1000–1300 м н. р.

Таблиця 2

Залежність кількості токовищ глухаря від таксаційної характеристики лісу

Тип лісу	Повнота	Вік дерев, роки	Кількість токовищ
Ялиновий розріджений	0,3–0,4	150–170	18 (48,7 %)
Ялиновий густий	0,5–0,8	100–180	10 (27,0 %)
Буково-ялиновий	0,4–0,6	120–160	5 (13,5 %)
Рідколісся	–	–	2 (5,4 %)
Полонина	–	–	2 (5,4 %)

Рис. 2. Відомі токовища глухаря (1) та тетерука (2) в Тичівському районі.

м., який ще тоді зазначив вертикальний підйом місць токувань. О.І. Островський (1973) вже вказує, що глухарі зазвичай токують в приполонинних ялинових лісах на висоті 1100–1400 м н. р. м. В 1997 р. токовища зустрічали на висотах від 1200 до 1400 м н. р. м. (середня висота — 1269 м н. р. м.). Статії токовищ відображені в таблиці 2.

Середня щільність населення глухаря в господарстві у перерахунку на площу ялинових лісів — 1,57 ос./км², а по лісництвам коливається від 0,74 до 3,30 ос./км². Взагалі, найбільш висока чисельність глухарів в Івано-Франківській та Закарпатській областях (відповідно 43 % і 39 % від усієї гірської популяції), менша в Чернівецькій (16 %) і зовсім низька у Львівській (2 %) областях (Клестов, 1995).

Півночоевропейський тетерук (*Lyrurus tetrix tetrix*) зустрічається в Карпатах лише на висоті від 1500 до 1800 м н. р. м. від верхньої межі лісу до субальпійських полонин в поясі високогірних сланців (Страутман, 1954).

На відміну від глухарів, тетерукові токовища знаходяться на відкритих місцях — по краях субальпійських лук та на сідловинах гір на висоті 1600–1800 м н. р. м. Тому час токувань ще більше залежить від характеру весни. Так, В. Пархоменко (цит. за: Страутман, 1954) на початку 1950-х рр. фіксував то-

Таблиця 3

Склад токовищ тетеруків в Усть-Чорнянському ДЛМГ в 1997 р. (за звітом)

Статевий і віковий склад	Брало участь на 8 токовищах	Кількість на 1 токовищі		
		min	max	середня
Самки	36 (56 %)	2	7	4,5
Самці	28 (44 %)	2	5	3,5
Всього	64 (100 %)	5	11	8,0

кування в Закарпатті від 1.04 до 10.05 з розпалом 15.04. А в 1997 р. внаслідок затяжної холодної зими, токування почалися лише на початку травня і тривали місяць.

На даний час в гірській частині Тячівського району відомо 8 токовищ тетеруків (рис. 2), склад яких наведено в таблиці 3.

За останніми повідомленнями О.Є. Лугового, чисельність тетеруків по лісокомбінатах Закарпатської області за останні 20 років скоротилася більше як в 2 рази (до 70–80 особин). Тому при такій низькій чисельності замість 3–10 півнів (Луговой, Талпош, 1987) тепер на токовищі збирається лише 1–2. В районі ж досліджень на 4-х токовищах було по 3 самці, на 2-х — по 5, на решті — по 2–4. Поза обліком могли залишитися 8–10 півнів, які токували поодинокі (Биология..., 1975).

ЛІТЕРАТУРА

- Биология лесных птиц и зверей. (1975): М.: Высшая школа. 1-388.
- Клестов Н.Л. (1995): Глухарь в Украине: распространение, состояние ресурсов и охрана. - Проблемы вивчення та охорони птахів. Львів-Чернівці. 69-70.
- Луговой О.Є., Талпош В.С. (1987): Мисливські птахи. - Раціональне ведення мисливського господарства. Львів: Каменярь. 29-48.
- Островский А.И. (1973): Некоторые материалы к размножению глухаря (*Tetrao urogallus L.*). - Вестн. зоол. 4: 21-24.
- Справочник охотника. (1979): Минск: Урожай. 1-288.
- Страутман Ф.И. (1954): Птицы Советских Карпат. К.: АН УССР. 1-330.
- Страутман Ф.И. (1963): Птицы Западных областей УССР. Львов: Изд-во Львов. ун-та. 1: 1-288.

ВПЛИВ ПРОРІДЖУВАННЯ НА ГНІЗДОВУ ОРНІТОФАУНУ ТЕМНОХВОЙНО-БУКОВОГО ЛІСУ

А.-Т.В. Башта

Інститут екології Карпат

Лісогосподарська діяльність людини є одним з головних факторів, що визначають сучасну структуру лісових біогеоценозів. Рубки догляду, зокрема проріджування, також можна розглядати як комплекс певного роду антропогенних факторів, що

порушують природний хід вторинної сукцесії лісового біоценозу та її окремих компонентів. Метою нашої роботи було дослідження впливу проріджування на якісні та кількісні параметри орнітонаселення молодих темнохвойно-букових лісостанів в умовах Сколівських Бескид (Українські Карпати).

Вплив проріджування на структуру і чисельність орнітонаселення досліджували в 20–25-річному ялицево-ялиново-буковому лісі (ЗБкЗСм1Яц2Б1Ос). Внаслідок затінення підлісок і підріст представлені слабо. У ньому трапляються ожина, вовчі ягоди, ліщина звичайна. Трав'яний ярус середньозімкнутий (проективне покриття — 30–50 %). У ньому домінує ожика волосиста.

Обліки чисельності птахів проводилися до і після проріджування (1994 р.) і в наступні два роки (1995–1996 рр.). Для досліджень використано маршрутний метод з шириною смуги за дальністю виявлення птахів (Кузякин, 1962). Чисельність птахів перераховувалася на особини на 1 км маршруту (далі ос./км).

Проріджування у досліджуваному нами районі проводилися лише під час вегетаційного періоду, що, безперечно, посилює їх негативний вплив на орнітонаселення пробних ділянок.

Після проведення рубок загальна густина населення птахів зменшилася від 263,6 до 124,3 ос./км, а видовий склад — від 20 до 11 видів. Найчутливішими до такого впливу виявилися птахи, життєдіяльність котрих пов'язана з чагарниковим ярусом. Зокрема, численність вільшанки (*Erithacus rubecula*) зменшилася від 46,1 до 20,1 ос./км, лісової тинівки (*Prunella modularis*) — від 38,2 до 19,2 ос./км. На порушеній проріджуванням площі не виявлено звичайного підкоришника (*Certhia familiaris*), гірського дрозда (*Turdus torquatus*), кропив'янок та ін. Зниження численності зяблика (*Fringilla coelebs*) було порівняно незначним: від 63,2 до 48,9 ос./км. Як свідчать результати досліджень Г.Є. Королькова (1966) у Телерманівському лісі, подібні зміни відбуваються і в орнітофауні жердняків діброви.

У наступному після проріджування році відзначено деякий зріст густоти орнітонаселення (до 205,7 ос./км). Це проявилось в першу чергу на прикладі дроздів, лісового щеврика (*Anthus*

trivialis), кропив'янок та ін. На третій рік густина населення птахів зросла ще більше і становила 264,8 ос./км.

Отже, проріджування має різко негативний вплив на орнітонаселення лише у рік його проведення, а в наступні роки чисельність птахів відновлюється. Показово, що найпомітніше зросла густина населення видів, які екологічно залежні від ступеня освітленості нижчих ярусів, зокрема, дроздів, вівчариків. Зміна інтенсивності освітлення зумовила адекватну реакцію населення птахів у залежності від їх екологічних уподобань.

Вплив проріджування на середовище існування птахів значною мірою визначається його інтенсивністю. На нашій ділянці цей показник становив 15–25 %. Очевидно, саме така величина вирубки деревостану виявилася оптимальною й зумовила відсутність тривалого негативного впливу на населення птахів і швидке відновлення його чисельності. Це зумовлено гетерогенністю оселищ і кращими кормовими умовами, які створюються в процесі вибірки частини деревостану. В результаті нерівномірності вибірки деревостану проявляється «ефект галявин», зростає мозаїчність біотопів, котра може зберігатися в наступних стадіях розвитку лісу. На сприятливий вплив рубок догляду такої інтенсивності на комплекс лісових птахів вказує також Г.Є. Корольков (1966).

Найсуттєвіше зменшення чисельності популяцій птахів відзначене у рік проведення рубок. На нашу думку, основною причиною цього є руйнування гнізд і загибель виводків, а також відлякування птахів безпосередньо під час проведення лісгосподарських заходів. Проведення таких заходів у позагніздовий період мало б значно менший негативний вплив на птахів і сприяло б швидшому відновленню чисельності популяцій.

Таким чином, проріджування має істотний вплив на видовий склад і населення птахів і порушує взаємозв'язки, зформовані в біоценозі. Птахи, що заселяють жердняки, негативно реагують як на зміну умов існування внаслідок зміни структури лісостану, так і на безпосереднє турбування з боку людини. Разом з тим, проріджування з вибіркою в межах 15–25 % деревостану матиме значно менше негативне значення для орнітонаселення, якщо буде проводитися у позагніздовий період. У цьому випадку воно сприятиме виникненню умов, що зумовлюють

посилення екологічного різноманіття, збільшення фауни і населення птахів, підвищення їх активності в біоценозах.

ЛІТЕРАТУРА

- Корольков Г.Е. (1966): Закономерности распределения животных в дубравах Теллермановского леса. - Влияние животных на продуктивность лесных биогеоценозов. М.: Наука. 113-145.
- Кузякин А.П. (1962): Зоогеография СССР. - Уч. зап. МОПИ им. Н.К. Крупской. 109 (1): 3-182.

О ГНЕЗДОВАНИИ КЛЕСТА-ЕЛОВИКА В СУМСКОМ ПОЛЕСЬЕ

В.П. Белик

Ростовский педагогический университет

В нашем предыдущем сообщении (Белик, Москаленко, 1993) была отмечена возможность гнездования клеста-еловика (*Loxia curvirostra*) на севере Сумской области во время мощных инвазий, как это наблюдалось в 1991 г. Попад в 1997 г. в г. Шостку в начале марта, я вновь обнаружил здесь клестов и сразу же предпринял специальные их поиски в небольшом старом ельнике в лесном массиве к востоку от города.

Утром 7.03 два одиночных, по-видимому — кочующих, клеста были встречены в сосновых лесах близ города, а позже в ельнике был найден самец, державшийся на постоянном участке, явно у гнезда. Он временами присаживался на макушки елей, иногда издавал с них тихие, затухающие к концу, короткие жужжащие трели «чжви-чжви-чжви-чжви-чжви» (или «джвйджви-...»). Однажды, охраняя свой гнездовой участок, самец прогнал стайку чижей (*Spinus spinus*), опустившихся на ели к шишкам. После длительного выслеживания была, наконец, замечена самка, импонировавшая перед самцом. Затем она в сопровождении самца, что характерно для всех выюрковых в период строительства гнезда, занялась сбором какого-то материала на ветвях сосен, а через 5–10 мин. вернулась к гнезду и около 5

мин. провела в нем. После этого, вновь сопровождаемая самцом, она надолго улетела в глубь леса.

Гнездо находилось на ели, росшей во втором ярусе на окраине участка сосново-елового леса, на границе с чистым приспевающим сосняком. Гнездовое дерево совершенно не плодоносило, хотя на соседних елях, составлявших первый ярус, было очень много зрелых шишек. Располагалось гнездо примерно в 16 м над землей и в 1 м от вершины дерева, на основаниях коротких тонких ветвей у самого ствола. Оно было хорошо скрыто среди густой хвои и едва просматривалось снизу. Обследовать гнездо не удалось, но можно предполагать, что птицы достраивали его и готовились к кладке. Их активность в это время была невысока: за 3 часа, проведенные на гнездовом участке, удалось отметить всего 4 прилета птиц к гнезду. Пения у гнезда не было слышно и лишь в стороне от него, вероятно во время сбора самкой строительного материала, самец пробовал слабо токовать. Он имел яркую, малиновую окраску и длинный тонкий клюв, характерный для еловика. Самка была типичной зеленоватой окраски.

Других клестов в этом ельнике, занимающем площадь около 10 га, обнаружить не удалось. Лишь однажды была замечена птица, с криком пролетевшая над лесом. Но судя по шишкам, сброшенным клестами на землю (до 200–300 штук под каждым обильно плодоносившим деревом), здесь зимовала большая стая. Часть из этих птиц осела на гнездовье, но из-за их очень скрытного поведения обнаружить удалось лишь одну пару. Появление клестов на гнездовании в Сумском Полесье можно, очевидно, рассматривать как их поступательное расселение на юг, стоящее в одном ряду с экспансией других северных мезофильных дендрофилов, обусловленной демографическими и экологическими изменениями, вызванными мезофилизацией климата в последние десятилетия (Белик, Москаленко, 1993).

ЛИТЕРАТУРА

Белик В.П., Москаленко В.М. (1993): Авифаунистические раритеты Сумского Полесья. 1. *Passeriformes*. - Беркут. 2: 4-11.

ПРАВА ПТИЦ КАК ЧАСТИ ДИКОЙ ПРИРОДЫ

В.Е. Борейко

Киевский эколого-культурный центр

В своем ставшем классическим докладе «О необходимости устройства заповедных участков для охраны русской природы», сделанном на общем собрании Юбилейного Акклиматизационного съезда в Москве 4.09.1908 г., выдающийся пионер охраны природы, профессор Московского университета Григорий Александрович Кожевников поставил вопрос «о праве первобытной природы на существование» (Кожевников, 1960). Развивая его мысль, можно сказать, что природные объекты и виды имеют право на существование. Другими словами, некоторые природные объекты и некоторые представители почти всех видов должны быть сохранены по причине их врожденного права на существование, а также иных прав и идеальных ценностей.

К сожалению, долгое время птицы, как и другие виды дикой фауны, рассматривались у нас исключительно с точки зрения полезности для человека. Их собственная, внутренняя ценность как живого существа отрицалась. Даже на природоохрану бытовала точка зрения как «технологии обеспечения жизнедеятельности человека», а отнюдь не как сферу моральной ответственности за «братьев наших меньших». А сами птицы то и дело обвинялись во многих бедах сельского, лесного, рыбного и охотничьего хозяйств, некоторые виды вообще подлежали уничтожению «как класс» (Борейко, 1996).

Вместе с тем еще Виктор Гюго требовал наделить правами все то, «что уничтожается и что не может защищаться». Кроме права на существование, птицы имеют и право на чувство обязанности, защиты их со стороны человека. Человек, как существо на Земле наиболее сильное и совершенное, обязан заботиться о птицах, даже не имея при этом от них никакой выгоды. Как писал Альберт Швейцер — «этика есть безграничная ответственность за все, что живет» (Швейцер, 1973). Большими правами в сравнении с другими пернатыми обладают наиболее красивые птицы, источник красоты как части всеобщего блага, а также редкие, занесенные в Красную книгу. Безуслов-

ной охране подлежат их места размножения, миграции и зимовок. Наиболее полно эта идея осуществляется при помощи организации заповедников и орнитологических заказников. Однако «благоевоя» перед птицами в охраняемых природных территориях, и особенно в заповедниках, мы не должны защищать их там от зимней бескормицы, строить для них гнездовья, проводить даже биотехнические мероприятия (исключения могут составлять только виды птиц, занесенные в Красную книгу). Как писал Г.А. Кожевников, в заповедниках «не надо ничего устранять, ничего добавлять, ничего улучшать» (Кожевников, 1960). Даже наука и природоохранная пропаганда в ряде полных заповедников должна быть сведена к минимуму, дабы не мешать птицам и другим видам дикой фауны и флоры пользоваться своим правом на существование, жить по законам дикой природы. Другое дело — измененные человеком ландшафты. Здесь птицы подлежат любой защите от антропогенного воздействия. При этом приоритет отдается виду как таковому, а не отдельным особям. К сожалению, современное украинское законодательство совершенно не учитывает прав как птиц, так и других видов фауны, находящихся в состоянии естественной свободы. Закон, регулирующий охрану и использование животного мира по своей сути является антиэтическим, так как предполагает примат хозяйственных ценностей дикой природы. Вместе с тем даже наиболее утилитаристски настроенные философы XIX в. всегда признавали, что есть вещи столь большой идеальной ценности по своей сути, что они исключаются из любых расчетов, основанных на утилитарных ценностях, связанных с экономической выгодой (Hargrove, 1988).

Правительство и Конституция страны должны защищать права птиц от имени народа. Необходимо стремиться к тому, чтобы восприятие, понимание людьми прав птиц, как части дикой природы, постоянно расширялось. Что, в свою очередь, будет вызывать адекватные природозащитные мотивации и способствовать птицеохране. Орнитологи должны выступить разработчиками и инициаторами принятия на Украине специального Закона «Об охране дикой природы» (на манер подобного, действующего в США с 1964 г.), который определял и защищал бы ценности и права исключительно диких ландшафтов, дикой

фауны и флоры. Определенной перестройки требует орнитологическое, биологическое образование в школе и вузе, вся система экологического воспитания. Орнитологи-профессионалы и любители должны быть знакомы с экологической этикой, стать первыми защитниками прав птиц. А деление птиц на «вредных» и «полезных», различные кампании по отстрелу пернатых хищников вообще недопустимы.

ЛИТЕРАТУРА

- Борейко В.Е. (1996): Белые пятна истории природоохраны. СССР, Россия, Украина. Киев. 2: 1-303.
- Кожевников Г.А. (1960): О необходимости устройства заповедных участков для охраны русской природы. - Охрана природы и заповедное дело. 4.
- Швейцер А. (1973): Культура и этика. М.: Прогресс. 1-342.
- Hargrove E.C. (1988): Foundations of environmental ethics. New Jersey: Prentice Hall. 1-229.

ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИИ РЕЧНОЙ КРАЧКИ В УСЛОВИЯХ ЮГА САРАТОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Д.В. Воронков, Е.В. Завьялов, В.Г. Табачишин
Саратовский университет

Речная крачка (*Sterna hirundo*) — один из наиболее многочисленных и широко распространенных видов семейства *Laridae* Саратовской области. Количество размножающихся пар в гнездовых колониях варьирует от нескольких десятков до сотен гнезд, характерных для поселений из средней и верхней зон Волгоградского водохранилища (Лебедева, 1989). Анализ биотопической приуроченности и численности крачек основан на данных полевых исследований, проведенных в 1996–1997 гг. в пределах Ровенского района. На исследуемой территории речная крачка встречается на всех типах водоемов. Максимальные показатели обилия характерны для средней зоны Волгоградского водохранилища и прудов рыбоводческих хозяйств в окрестностях с. Береговое.

Речная крачка гнездится колониями, иногда совместно с малой (*S. albifrons*). Численность птиц в колониях подвержена значительным колебаниям, что связано с межгодовыми изменениями гидрологического режима водоемов. В условиях юга Саратовской области массовое появление крачек, как правило, наблюдается 26–29.04. Гнездятся птицы на песчаных косах или на плоских заболоченных островках, предпочитая слабо заросшие острова с однообразным типом растительности. В таких биотопах отмечается самая высокая плотность размножения (до 3,8 пар/км² гнездопригодного местообитания). Гнездование птиц на сильно заросших участках береговой линии очень редко.

Гнезда речных крачек представляют собой углубления в субстрате, лишенные какой-либо выстилки, лишь иногда в гнездовой ямке обнаруживаются сухие растения. Размеры гнезд (n = 24) речных крачек, размножающихся на юге Саратовской области: наружный диаметр – 180–250 мм (в среднем – 219,8 ± 3,35), диаметр лотка – 94,2–117,0 (в среднем – 105,1 ± 0,94), глубина лотка – 30,0–61,7 (в среднем – 42,1 ± 1,39). Сроки начала яйцекладки в разных колониях значительно растянуты и зависят от колебания уровня воды и микроклиматических условий. Первые кладки отмечены на о. Хомутинка 4.06.1996 г. В случае потери первых кладок пик повторного цикла гнездования наблюдается не позднее середины июля. Наиболее поздняя полная кладка отмечена 26.07.1997 г. в поливидовой колонии на заболоченном острове пр. Береговского (окр. с. Береговое). В завершённой кладке, как правило, 2–4 яйца (в среднем – 2,7), при этом 64,6 % их состоят из 3 яиц. Размеры яиц (n = 81): длина – 36,2–44,9 мм (в среднем – 41,7 ± 0,10), максимальный диаметр – 26,6–31,3 (в среднем – 30,0 ± 0,06).

Окраска яиц сильно варьирует. При этом последние яйца в кладке обычно менее пигментированы. Насиживание начинается с первого яйца и продолжается 21–24 дня. В насиживании кладки принимают участие оба партнера. Это является общей закономерностью репродуктивного поведения чайковых птиц (Болотников, Калинин, 1975; Стойловский, 1985; Калинин, 1986). Пуховые птенцы наблюдаются с 27.06. по 16.08. Подъем молодых птиц на крыло происходит в середине июля. Уже в конце этого месяца наблюдаются скопления молодых крачек по

берегам заливов и островов в средней зоне Волгоградского водохранилища.

В августе подавляющее большинство молодых и взрослых крачек перемещается на мелководье, где птицы остаются до отлета в крупных скоплениях. Плотность населения вида в этот период значительно возрастает из-за подкочевки птиц из более северных районов. Так, на прудах рыбопродуктивного хозяйства в окрестностях с. Береговое большие скопления птиц (до 325 ос./км²) отмечаются со второй половины августа до первой декады сентября. Во второй половине сентября численность птиц значительно сокращается, что связано с отлетом большей части крачек. Таким образом, послегнездовые кочевки и миграции речных крачек на исследуемой территории начинаются в третьей декаде июля и заканчиваются в конце сентября.

ЛИТЕРАТУРА

- Лебедева Л.А. (1989): Структура гнездовых колоний речной и малой крачек в верхней зоне Волгоградского водохранилища. - *Вопр. экологии и охраны животных в Поволжье*. Саратов. 101-106.
- Калинин С.С. (1986): Экология размножения водоплавающих и околоводных птиц Зауралья. - *Экология птиц Урала и сопредельных территорий*. Челябинск. 61-91.
- Болотников А.М., Калинин С.С. (1975): Время откладки яиц и характер насиживания в этот период у чайковых (*Laridae*). - *Уч. зап. Пермского гос. пед. ин-та*. 145: 64-69.
- Стойловский В.П. (1985): Гнездовая биология и сезонное размещение речной крачки Северо-Западного Причерноморья. - *Автореф. дис. ... канд. биол. наук*. Кишинев. 1-19.

ДО ОРНИТОФАУНИ ЛИПІВСЬКОГО ОРНИТОЛОГІЧНОГО ЗАКАЗНИКА (ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ)

М.Н. Гаврилюк
Черкаський університет

Державний заказник республіканського значення «Ліпівський» був створений у 1974 р. з метою охорони місць відтворен-

ня водоплавної дичини. Він займає площу 4500 га акваторії Кременчуцького водосховища у трикутнику с. Кедина Гора — с. Чапаївка — ст. Панське (Золотоніський район) (Реєстр..., 1991). Це головним чином мілководні ділянки водоймища із заростями очерету вздовж берега та острівців. З метою покращення кормової бази водоплавних птахів був інтродукований далекосхідний рис. Із зменшенням рівня води у водосховищі наприкінці осені тут оголюються великі піщані плеса, між якими залишаються протоки.

Орнітофауна заказника досліджувалась нами в осінні періоди 1995–1997 рр. Обліками охоплювалась ділянка від мосту через Дніпро до кінця дамби на лівому березі. Обстеження проводилось двома методами: пішохідний маршрут або облік із автотранспорту чи дизеля. При цьому нами охоплювалась смуга водосховища до 2–4 км завширшки. Виїзди у район с. Кедина Гора показали, що там значної концентрації водоплавних птахів немає, тому наведені дані можна вважати досить повними для всієї акваторії заказника. Вибір осіннього періоду пояснюється тим, що саме у цю пору року тут спостерігається значні скупчення птахів, їхня максимальна чисельність може досягати 8–9 тис. особин. Основну масу складають: крижень (*Anas platyrhynchos*), лиска (*Fulica atra*), чирки, звичайний мартин (*Larus ridibundus*). Великі відстані, на жаль, не давали змогу інколи визначити птахів до виду (особливо при обліку з транспорту), що однак не заважало оцінити загальну чисельність.

Строки появи зграй водоплавних птахів та мартинів у заказнику відрізняються по роках і залежать від рівня води у водосховищі. У 1995 та 1996 рр., при невисокій воді, вже у третій декаді вересня тут трималось 2–4,6 тис. птахів (табл.). Тоді як у 1997 р. у цей період нами обліковано лише близько 400 ос., а тисячні зграї водоплавних з'явилися наприкінці першої декади жовтня. Пік чисельності, за нашими даними, спостерігається у жовтні. У листопаді чисельність водоплавних зменшується. Теплої осені 1997 р. 14.11 у заказнику трималось ще близько 2 тис. особин гідрофільних птахів, 30.11 — лише до 200 особин. При більш високому рівні води, як це було у 1997 р., у заказнику тримаються переважно черні (чубата (*Aythya fuligula*), червоноголова (*A. ferina*) та морська (*A. marila*)). Чисельність їх не буває дуже великою. Лише один раз — 2.10.1997 р. — бу-

Чисельність водоплавних та навколводних птахів у Липівському заказнику

Види	25.09.95*	22.10.95*	1.10.96	22.09.97	2.10.97	10.10.97*	22.10.97	14.11. 97*	30.11.97*
<i>Podiceps cristatus</i>	–	–	13	–	–	–	> 5	–	–
<i>Phalacrocorax carbo</i>	–	–	–	1	–	–	1	–	–
<i>Ardea cinerea</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>Egretta alba</i>	б.л. 100	–	–	5	19	–	20	–	–
<i>Cygnus olor</i>	–	–	–	–	–	–	6	–	–
<i>Anser anser</i>	–	–	5	–	–	–	–	–	–
<i>Anser spp.</i>	–	45-50л	50	–	–	70л	2	–	–
<i>Anas platyrhynchos</i>	1500-2000	100	200-300	30	40-50	–	6000-7000	+	–
<i>A. penelope</i>	–	–	–	4	22	–	+	–	–
<i>A. crecca/querquedula</i>	–	–	–	–	б.л. 300	–	+	+	–
<i>Bucephala clangula</i>	–	–	21	–	–	–	–	–	–
<i>Aythya fuligula</i>	–	–	45	б.л. 200	–	–	+	–	–
<i>A. ferina</i>	–	–	–	4	б.л. 60	–	–	–	–
<i>A. marila</i>	–	–	–	–	б.л. 400	–	–	–	–
<i>Haliaeetus albicilla</i>	–	1	1	–	–	–	6	5	–
<i>Fulica atra</i>	–	б.л. 850	б.л. 3000	–	б.л. 400	б.л. 3000	+	+	–
<i>Philomachus pugnax</i>	–	–	9	–	–	–	–	–	–
<i>Larus argentatus</i>	+	5	50-100	30-50	б.л. 20	+	+	+	б.л. 10
<i>L. canus</i>	–	3	–	30-50	б.л. 50	–	+	+	–
<i>L. ridibundus</i>	+	б.л. 50	1000-1400	б.л. 100	б.л. 50	+	б.л. 300	б.л. 500	20-30
<i>Sterna hirundo</i>	–	–	20	2	–	–	–	–	–
Водоплавні, не визнач.	–	–	–	–	200-400	–	1000-2000	б.л. 1500	б.л. 150
Всього	1600-2100	б.л. 1100	4400-4800	400-450	1100-1300	б.л. 3100	7300-9300	б.л. 2000	б.л. 200

Примітки: * – облік із автотранспорту або дизеля; + – вид відмічений, кількість не встановлена; л – птахи, що летіли, можливо транзитні мігранти.

ло відмічено близько 400 особин морської черні. Таких великих зграй цього виду нам не доводилось зустрічати не тільки у Липівському заказнику, а й в цілому у Черкаському Подніпров'ї. Із зменшенням рівня води черні зникають із заказника, на мілководдях з'являються у значній кількості лиски, крижні та мартини. Як показують спостереження, ці угруповання досить динамічні, оскільки складаються з мігруючих птахів. Від обліку до обліку може значно змінюватись не тільки чисельність, а й видовий склад птахів.

У 1997 р. неодноразово спостерігали великих бакланів (*Phalacrocorax carbo*), які цього року також досить часто відмічалися і в інших місцях Черкаського Подніпров'я.

В осінній період у невеликій кількості у заказнику зустрічаються сірі гуси (*Anser anser*). Ймовірно, це особини, що гніздяться у верхів'ях водосховища. Під час міграції на даній акваторії безумовно зупиняються й інші види гусей. За даними місцевих жителів, гуси восени з водосховища вилітають годуватись на навколишні поля, повертаючись на ночівлю назад. За тими ж даними, щорічно у заказнику зустрічаються лебеді-шовкуни (*Cygnus olor*). Вони з'являються у жовтні і тримаються до початку замерзання водосховища.

На обстеженій ділянці водосховища постійно зустрічаються орлани-білохвости (*Haliaeetus albicilla*). Вони тримаються біля берега і не завжди з'являються на очі. Так, 14.11.1997 р. було обліковано 2 особини, а на постійному місці ночівлі у лісі поблизу заказника зібралось не менше 5 орланів. У заказник їх приваблюють не тільки висока чисельність водоплавних птахів, а й риба, яку легше ловити на мілководді або в ізольованих пересихаючих озерцях, що утворюються внаслідок падіння рівня води. Максимально відмічено 6 орланів — 22.10.1997 р. вони відпочивали на піщаних косах.

У заказнику заборонене полювання та рибна ловля. На жаль, режим охорони постійно порушується бракон'єрами. Необхідне покращення контролю з боку відповідних організацій за його дотриманням. Липівський заказник має винятково велике значення для охорони навколоводних птахів під час осінньої міграції. Він є унікальним не тільки для Черкаської області, а й усього Середнього Подніпров'я, тому необхідне подальше збереження природоохоронного статусу за цією акваторією.

ЛІТЕРАТУРА

Реєстр територій та об'єктів природно-заповідного фонду Черкаської області.
- Черкаси, 1991. 1-58.

ПРО КОНФЛІКТНІ МІЖВИДОВІ ВІДНОСИНИ ОРЛАНІВ-БІЛОХВОСТІВ

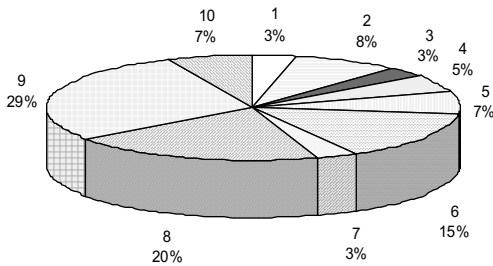
М.Н. Гаврилюк
Черкаський університет

Матеріал для даного повідомлення був зібраний протягом 1990–1997 рр. на території Черкаської, Київської, Чернігівської та Полтавської областей. Стационарні спостереження за зимуючими орланами-білохвостами (*Haliaeetus albicilla*) проводились у районі Канівського заповідника та в околицях с. Червона Слобода (Черкаський район). Стационарні спостереження за гніздами — в околицях с. Трахтемирів (Канівський район) із скрадка в 70 м від гнізда. Поведінка дорослих та пташенят реєструвалась шляхом хронометрування. Додаткові дані збирались при всіх зустрічах з орланами протягом усього року.

Всього зафіксовано 60 агресивних сутичок 13 видів птахів із орланами (рис.). Найчастіше орлани стають об'єктом нападу воронових (50 %), рідше — мартинів і крячків (30 %) та хижих птахів (20 %).

На білохвостів птахи можуть нападати у таких ситуаціях: 1) під час польоту (пошуку здобичі); 2) коли орлан зі здобиччю; 3) під час його перебування на гніздовій ділянці іншого виду; 4) під час денного відпочинку.

1) У польоті (при пошуку здобичі) білохвостів найчастіше атакують круки (*Corvus corax*) та сріблясті мартини (*Larus argentatus*). Агресія може бути різної інтенсивності: від переслідування на відстані 10–15 м (мартини, річковий крячок (*Sterna hirundo*), хижі птахи, крук, сіра ворона (*Corvus cornix*)) до активних атак (хижаки, крук). Від цього залежить і реакція орланів. На переслідування вони ніяк не реагують, або намагаються відлетіти. Під час атаки атакуючий птах прагне опинити-

Види, атакуючі орлана-білохвоста: 1 – скопа (*Pandion haliaetus*), 2 – канюк (*Buteo buteo*), 3 – великий яструб (*Accipiter gentilis*), 4 – очеретяний лунь (*Circus aeruginosus*), 5 – чеглок (*Falco subbuteo*), 6 – сріблястий мартин, 7 – річковий крячок, 8 – сіра ворона, 9 – крук, 10 – малий яструб (*Accipiter nisus*), чорний шуліка (*Milvus migrans*), звичайний мартин (*Larus ridibundus*), сорока (*Pica pica*).

Можлива й інша реакція орланів: якимось після докучань у повітрі 3 сріблястих мартинів орлан зробив випад у напрямку одного з них та переслідував близько 10 м. Описані агресії у повітрі слід віднести до реакції птахів на хижака, що властива багатьом видам.

2) Після того, як орлан піймає здобич (наприклад, рибу), біля нього відразу з'являються «претенденти на свою частку» – ворони, сріблясті мартини, круки. Частіше птахи одного виду, одночасно ми спостерігали лише раз 3 ворони та 2 сріблястих мартинів. Найбільше у такій ситуації білохвоста допікають ворони, яких може зібратись до 30 особин. Тримаючись на відстані 1–5 м, вони підскакують до орлана, намагаючись зачепити його або схопити шматок їжі, інколи зависають над ним у повітрі. Сріблясті мартини частіше тримаються неподалік і лише інколи можуть пікірувати на нього. Якщо птахи не зачіпають орлана, він намагається швидше з'їсти здобич та не реагує на близьку їх присутність. На атаки білохвіст може реагувати таким

ся вище білохвоста і звідти пікірує на нього. При наближенні того на відстань 10–15 м орлан напівскладає крила, демонструючи готовність до перевертання, чого нерідко буває достатньо, і

нападник злітає до гори. При найвищій інтенсивності агресії, коли птах наближається на декілька метрів, білохвіст на короткий час складає крила, перевертається до гори лапами, виставляючи кігті.

Можлива й інша реакція орланів:

чином: а) поворотом голови з демонструванням дзьоба; б) напіврозправляти крила, прикриваючи їжу; в) робити випад головою; г) перетягувати здобич на деяку відстань. Найчастіше спостерігається перший варіант, а при більшому докучанні — третій.

3) Коли орлан летить до гнізда, він нерідко стає об'єктом нападу господарів гніздових територій, через які пролітає. З цієї причини його атакують хижі птахи та крук. Ситуації при цьому розгортаються ідентично агресіям у повітрі при пошуці їжі. Але якщо в тому випадку частіше спостерігається переслідування орлана, або просто супроводження, то на гніздовій ділянці найчастіше птахи активно його атакують. Одного разу, наприклад, на білохвоста, що летів до гнізда, канюк здійснив 6 пікірувань. Такі напади можуть бути спровоковані відвідуванням дослідником гнізда орлана. Ширяючи у повітрі, білохвості нерідко стають об'єктом переслідувань сусідів. Описані агресії слід віднести до реакцій захисту птахами власних гніздових територій.

4) Напади птахів на відпочиваючих орланів здійснюються сірими воронами та круками і нині є відносно рідкісними. Хоча за даними С.О. Лопарева (1996), у 1977–1980 рр. вкрай нетерпиме ставлення до орланів численних у заплаві Дніпра сірих ворон було істотною перешкодою для успішності полювання і їх відпочинку (до 15–20 ворон, налітаючи та смикаючи за хвіст, іноді зовсім не давали орлану їсти рибу). Майже завжди він у польоті супроводжувався 2–4 воронами. Нині такої картини не спостерігається, і хоча ворони, як і раніше, супроводжують орланів, але тримаються відносно них обережно. Сірі ворони, за спостереженнями В.М. Галушина та А.М. Мурашова (1992), взагалі досить нетерпимі практично до всіх хижих птахів. На досадження орланам ворон звертав увагу ще М.В. Шарлемань (1933). Не менше докучають орланам у різних ситуаціях і круки. За даними А.І. Гузія (1995), в останні десятиріччя конфліктні ситуації виду з хижими птахами спостерігаються особливо часто, чому сприяє зростання його чисельності.

Сам орлан-білохвіст досить рідко є ініціатором агресивних нападів (виключаючи, звичайно, випадки полювання). В. Фішер (Fischer, 1995) повідомляє, що він може проганяти з своєї гніздо-

вої території інших хижих птахів. Нам такі випадки спостерігати не доводилось.

ЛІТЕРАТУРА

- Галушин В.М., Мурашов А.М. (1992): Коллизии серых ворон и пернатых хищников в городах. - Экологические проблемы врановых птиц. Ставрополь. 100-101.
- Гузій А.І. (1995): Особливості динаміки чисельності і екології крука в Українських Карпатах. - Проблеми вивчення та охорони птахів. Львів-Чернівці. 45-47.
- Лопарев С.О. (1996): Орнітофауна населених пунктів центру України та її зміни. - Дис. ... канд. біол. наук. Київ. 1-348.
- Шарлемань М. (1933): Орел-сіруватень (*Haliaëtus albicilla* L.) на Україні. - Зб. праць Зоол. музею. К. 12: 80-88.
- Fischer W. (1995): Die Seeadler. Die Neue Brehm-Bücherei. 221. Magdeburg: Westarp Wissenschaften. 1-192.

ПРО ДЕЯКІ НЕЗВИЧАЙНІ ВИПАДКИ ГНІЗДУВАННЯ ПТАХІВ

М.Н. Гаврилюк, В.М. Грищенко,
Є.Д. Яблоновська-Грищенко

Черкаський університет, Канівський заповідник

Сільська ластівка (*Hirundo rustica*). 26.06.1997 р. в околицях с. Ковалівка Полтавської області у змішаній колонії сільських (близько 10 пар) та міських (*Delichon urbica*, 4 пари) ластівок під бетонним перекриттям шлюзу на р. Грунь-Ташань було знайдене гніздо, яке спиралося тільки на горизонтальний арматурний прут діаметром 1,5 см за 20 см від настилу. У гнізді знаходилися оперені пташенята. Інші гнізда сільських ластівок були прикріплені до стінок бетонного настилу шириною 1,5 м. Він знаходився на висоті 1,5 від води.

Чорний дрізд (*Turdus merula*). 5.05.1997 р. в околицях с. Ровжі Вишгородського району Київської області знайдене гніздо, побудоване на краю старого незайнятого гнізда орлана-білохвоста (*Haliaeetus albicilla*). Воно знаходилося зовні на висоті у середній його частині (гніздо добудовувалося орланами і

верхня його частина була трохи зміщена). У гнізді було одне ненасиджене яйце. Розміри гнізда дрозда (см): діаметр гнізда — 18, діаметр лотка — 12, глибина лотка — 7. Збудоване воно із стебел рослин та дрібних гілочок, лоток вистелений травою та корінцями.

Звичайна вівсянка (*Emberiza citrinella*). 19.06.1997 р. в околицях с. Сари Гадяцького району Полтавської області знайдене гніздо, влаштоване на згущенні дрібних гілок молодого в'яза на висоті 65 см від землі. Самка насиджувала кладку з 5 яєць типового для звичайної вівсянки забарвлення. Розміри гнізда (см): діаметр гнізда — 13 x 15, висота гнізда — 5, діаметр лотка — 6 x 7, глибина лотка — 4. Знаходилося воно на узліссі заплавного лісу поблизу від р. Псел. Паводок у цьому місці зійшов більше місяця тому, бути причиною гніздування вівсянок над землею він не міг.

Крук (*Corvus corax*). 20.05.1995 р. поблизу с. Трахтемирів Канівського району Черкаської області знайдене гніздо, розміщене під гніздом орлана-білохвоста за 40 см від його основи. Побудоване воно на тополі на схилі яру у горизонтальній розвилці за 0,5 м від стовбура. Зроблене з гілок, лоток — з лубу та шерсті. Розміри будівлі крука (см): діаметр гнізда — 80, діаметр лотка — 35 x 40. Гніздо мало сліди вильоту пташенят — притоптаний лоток, послід, погадки. Орлани востаннє виводили пташенят у цьому гнізді в 1992 р. Попереднє гніздо круків знаходилося на сосні на віддалі близько 200 м. У 1996–1997 рр. круки в цих гніздах більше не поселялися.

Сорока (*Pica pica*). 1.04.1997 р. в околицях с. Червона Слобода Черкаського району протягом дня неодноразово спостерігалася пара птахів, яка носила будівельний матеріал в острівні зарості очерету за 50 м від берега та за 20 м від бережної смуги очерету. Зарості добре проглядувалися у бінокль, ніяких дерев чи кущів там не було. В околицях знаходилося чимало сорочих гнізд, збудованих звичайним способом — у чарниках та на деревах.

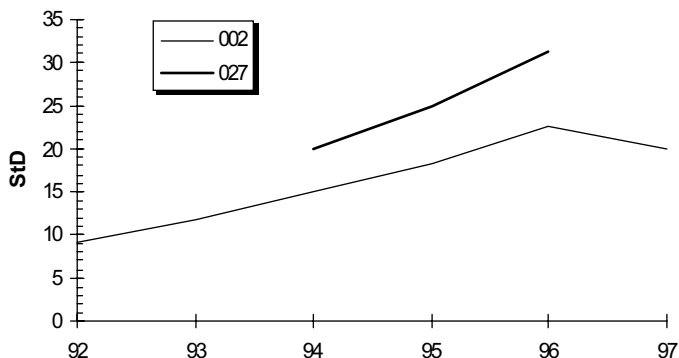
ДО ЕКОЛОГІЇ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ В ЗОНІ РОСТУ ЧИСЕЛЬНОСТІ

В.М. Грищенко

Канівський заповідник

Як ми вже повідомляли раніше (Грищенко, 1995), у долині р. Сейм у Сумській області на початку 1990-х рр. почалося швидко зростання чисельності білого лелеки (*Ciconia ciconia*). Пов'язане воно, як тепер зрозуміло, з загальним ростом чисельності цього птаха, який у 1990-х рр. став проявлятися практично в усіх країнах, що входять до ареалу виду (Грищенко, 1996; Schulz, 1996; Kaatz, 1997 та ін.). На території України цей процес найраніше став помітним на північному сході (не рахуючи східних областей, які знаходяться біля східної межі гніздового ареалу білого лелеки, тут хвилеподібне розселення йшло вже багато років). Пояснити це можна тим, що чисельність почала зростати найперше на тих територіях, екологічна ємність яких була далека від насичення. За даними обліку 1987–1988 рр., у селах по Сейму налічувалось, як правило, не більше 1–2 гнізд (Серебряков и др., 1989). В аналогічних умовах на Волині чи Львівщині в одному селі можна знайти 10–20 заселених гнізд, а то й більше. У центральних та західних областях України ріст чисельності білого лелеки став помітним пізніше і він проходить не так стрімко, це підтверджується даними програми моніторингу (Моніторинг..., 1994, 1995а, 1995б, 1997).

Дослідження проводилися у 1992–1997 рр. на двох пробних ділянках програми моніторингу популяції білого лелеки — Мутин (002) і Хижки (027). Загальна їх площа 200 км². Перша ділянка включає 3 села по обидва боки Сейму і місцевість навколо них (Кролевецький і Конотопський райони), друга — одне село на лівому березі і луки до пам'ятки природи «Урочище Боромля», де в колонії капелю є лелечі гнізда (Конотопський район). Як видно з графіка (рис.), ріст чисельності білого лелеки на пробних ділянках мав майже правильний прямолінійний характер. «Злам» прямої настав лише у 1997 р., який був дуже несприятливим для виду по всій Європі (Грищенко, 1998). На пробній ділянці Мутин чисельність лелек виросла за

Динаміка густоти населення білого лелеки на двох пробних ділянках (StD — загальна кількість гніздових пар на 100 км²).

5 років більш як удвічі, у Хижках — у 1,5 раза за 3 роки. Ділянка Хижки у 1997 р. була обстежена лише частково.

Зібрані в ході моніторингових спостережень дані по екології допоможуть краще зрозуміти деякі закономірності процесів росту чисельності та розселення і їх особливості в різних популяціях білого лелеки.

Швидкий ріст чисельності білого лелеки по Сейму не можна пояснити ні освоєнням птахами нових місць для побудови гнізд, ні підтримкою людьми. З 42 гнізд, збудованих у 1990-х рр., 57,1 % знаходилися на деревах, 26,2 % — на стовпах, 14,3 % — на будівлях, 2,4 % — на водонапірних баштах. Ці цифри досить близькі до розподілу гнізд в цілому по Сумській області. За даними V Міжнародного обліку у 1994–1995 рр., 43,9 % гнізд тут були на деревах, 24,1 % — на стовпах, 4,2 % — на будівлях, 26,2 % — на водонапірних баштах, 1,7 % — в інших місцях (n = 237). Як бачимо, розташування гнізд на пробних ділянках навіть ближче до предкового варіанту — вища частка гнізд на деревах і будівлях. Лише 9,5 % гнізд були на штучних гніздівлях (в цілому по області — 6,8 %). Для порівняння — у Нижньому Посуллі (Полтавська область) у 1996 р. з 46 зареєстрованих нами гнізд 23,9 % знаходилися на штучних гніздівлях (Грищенко та ін., 1996).

Взагалі, як показують спостереження, лелеки використовують всі наявні можливості для побудови гнізд, не віддаючи ве-

ликої переваги якомусь варіанту. Власне кажучи, розміщення гнізд відображує не стільки уподобання птахів, скільки співвідношення можливостей їх улаштування. Поки в селах було багато старих розлогих дерев і солом'яних та очеретяних стріх, лелеки найчастіше гніздилися на них. Тепер же таких можливостей стало значно менше, зате з'явилося багато електричних і телефонних стовпів та водонапірних башт (найбільш зручні для цих птахів башти Рожновського).

Завдяки тому, що на пробних ділянках щороку з'являлися нові гнізда, ми мали змогу простежити порядок їх заселення. Виявилося, що в першу чергу займалися старі багаторічні гнізда. Збудовані 1–2 роки тому — як правило наостанок. Нові ж гнізда взагалі будувалися лише після того, як всі існуючі вже були зайняті. Саме такі минулорічні гнізда залишаються пустувати в першу чергу у разі зниження чисельності. У 1996 р. в Україні брало участь у розмноженні багато молодих лелек. Вони починали гніздування (нерідко набагато пізніше нормальних строків), але часто «не доводили справу до кінця» — не відкладали яйця взагалі або ж не могли виростити пташенят. Успішність розмноження у таких пар була дуже низькою (Грищенко та ін., 1996; Grischtschenko, 1997). На обох пробних ділянках у 1996 р. молодими лелеками було влаштовано 6 гнізд. У жодному з них пташенята не вивелися. Всі ці 6 гнізд виявилися не заселеними наступного року, коли кількість пар, що брали участь у гніздуванні, дещо знизилася. З багаторічних же гнізд на пробній ділянці Мутин пустувало лише одне, та й те в колонії з 7 гнізд.

Як показують спостереження, успішність розмноження у новозбудованих гніздах дещо нижча, ніж у багаторічних, в основному за рахунок вищої частки неуспішного гніздування. Подібні результати були отримані Х. Вероманом (1981) в Естонії. Дослідженнями у 1954–1974 рр. встановлено, що в нових гніздах (678 пар) лелеки вирощували в середньому 1,2 пташенята, у старих (7113 пар) — 2,1. У нових гніздах 54,1 % пар не виростили потомства, у старих — лише 23,9 %. Все це свідчить про те, що нові гнізда будуються як правило молодими лелеками (звичайно, тут не йдеться мова про повторне гніздування, коли птахи будують нові гнізда замість зруйнованих). Спостереження за закільцьованими лелеками показали, що успішність розмноження у молодих птахів нижча (Creutz, 1988).

ЛІТЕРАТУРА

- Вероман Х. (1981): Результаты гнездования впервые гнездящихся и старых пар белого аиста. - Экология и охрана птиц. Кишинев: Штиинца. 39-40.
- Грищенко В.М. (1995): До питання про динаміку чисельності білого лелеки на північному сході України. - Проблеми вивчення та охорони птахів. Львів-Чернівці. 37.
- Грищенко В.Н. (1996): Международный симпозиум по белому аисту в Гамбурге. - Беркут. 5 (2): 239-240.
- Грищенко В.М. (1998): Успішність розмноження білого лелеки в Україні у 1997 р. - Мат-ли III конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 34-39.
- Грищенко В.М., Гаврилюк М.Н., Яблоновська-Грищенко Є.Д. (1996): До орнітофауни нижньої Сули. - Беркут. 5 (1): 24-25.
- Моніторинг за популяціями білого і чорного лелек в Україні. (1994): Річний бюлетень. 1992. 1: 1-12.
- Моніторинг за популяціями білого і чорного лелек в Україні. (1995а): Річний бюлетень. 1993. 2: 1-9.
- Моніторинг за популяціями білого і чорного лелек в Україні. (1995б): Річний бюлетень. 1994. 3: 1-10.
- Моніторинг популяцій білого і чорного лелек в Україні. (1997): Річний бюлетень. 1995. 4: 1-18.
- Серебряков В.В., Грищенко В.Н., Грищенко И.А. (1989): Численность белого аиста на Украине по данным анкетного учета в 1987-1988 гг. - Деп. в УкрНИИИТИ 25.05.89 № 1372-Ук89. 1-96.
- Creutz G. (1988): Der Weißstorch. Neue Brehm-Bücherei. 375. Wittenberg Lutherstadt: A. Ziemsen Verlag. 1-236.
- Grischtschenko V. (1997): Bruterfolg des Weißstorchs (*Ciconia ciconia*) in der Ukraine im Jahre 1996. - 4. und 5. Sachsen-Anhaltischer Storchentag. Tagungsbandreihe des Storchenhofes Loburg in MRLU-LSA. 13-17.
- Kaatz Ch. (1997): Die Bestandssituation des Weißstorchs in Deutschland und speziell in Sachsen-Anhalt. - 4. und 5. Sachsen-Anhaltischer Storchentag. Tagungsbandreihe des Storchenhofes Loburg in MRLU-LSA. 28-35.
- Schulz H. (1996): Bestandssituation des Weißstorchs und Zukunftsperspektiven - Zusammenfassung der Ergebnisse des 5. Internationalen Weißstorchzensus 1994/95. - Internationale Weißstorchtagung. Kurzfassungen der Beiträge. Teilnehmerliste. Hamburg.

УСПІШНІСТЬ РОЗМНОЖЕННЯ БІЛОГО ЛЕЛЕКИ В УКРАЇНІ У 1997 р.

В.М. Грищенко
Канівський заповідник

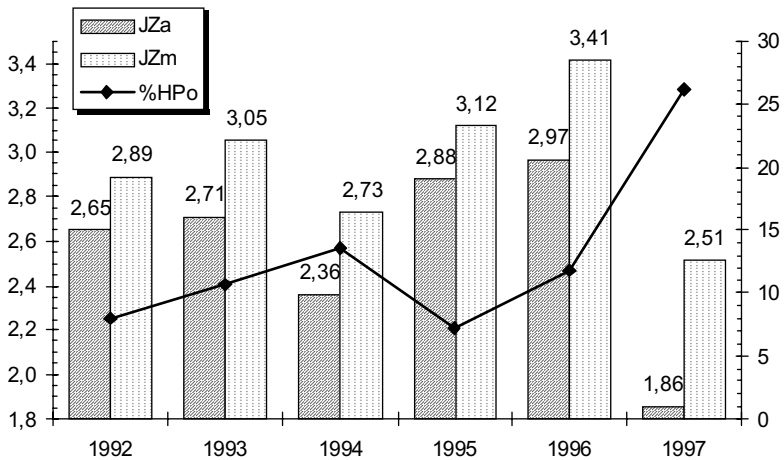
1997 р. становить особливий інтерес для аналізу, оскільки він був дуже несприятливим для білого лелеки не тільки в цілому

по Україні, але й в усій Європі. Успішність розмноження в різних країнах була найнижчою за останні кілька років (R. Guziak, H. Heckenroth, M. Janaus, Ch. Kaatz, U. Peterson, H. Schulz, особ. повід.).

За даними спостережень на постійних пробних ділянках програми моніторингу популяції білого лелеки, яка почала працювати у 1992 р. (Грищенко, 1994), середні багаторічні показники успішності розмноження за 6 років є такими (n = 146):

- середня кількість вирощених пташенят на пару, що брала участь у розмноженні (JZa) – $2,52 \pm 0,06$;
- середня кількість вирощених пташенят на успішну пару (JZm) – $2,93 \pm 0,05$;
- частка неуспішних пар (% НРо) – $14,14 \pm 1,25$.

Як видно з діаграми (рис.), показники JZa і JZm у 1997 р. були найменшими за 6 років спостережень, а % НРо – найбільшим. Крім того, дещо знизилася кількість заселених гнізд.

Успішність розмноження білого лелеки в Україні за даними програми моніторингу (пояснення позначень у тексті).

Примітка: річні показники можуть дещо відрізнятись від опублікованих раніше, оскільки до бази даних моніторингу постійно надходить нова інформація і за минулі роки.

Таблиця 1

Розміщення та площа пробних ділянок

№	Назва	Область	Площа, км ²	StD*
001	Канів	Черкаська	200	5,5
002	Мутин	Сумська	120	20,0
003	Сувід	Київська	112	8,0
004	Пирого	Полтавська	200	5,0
005	Нова Кам'янка	Львівська	312	10,6
010	Голосків	Хмельницька	100	17,0
011	Волосівці	Хмельницька	50	8,0
012	Надчиці	Рівненська	100	4,0
013	Червона Слобода	Черкаська	135	10,4
015	Проців	Київська	60	15,0
017	Таценки	Київська	24	29,2
018	Марківка	Полтавська	150	7,3
021	Димер	Київська	48	18,8
028	Жилівка	Чернівецька	30	10,0
029	Лисівка	Полтавська	100	10,0
030	Буськ	Львівська	40	25,0
032	Кожанка	Київська	40	25,0
033	Жукин	Київська	74	21,6
035	Віжомля	Львівська	37	48,7
036	Королеве	Закарпатська	50	14,0
037	Бобрик	Полтавська	30	20,0
038	Комарове	Волинська	28	32,1
039	Миколаївка	Чернігівська	20	10,0
040	Тараханів	Рівненська	30	16,7
041	Вовчанські Хутори	Харківська	24	25,0
055	В'язівець	Хмельницька	30	33,3
056	Романівка	Житомирська	20	55,0
057	Гола Пристань	Херсонська	–	–
Всього:			2164	18,7

Примітка: * StD – густина населення, пар/100 км².

Таблиця 2

Успішність розмноження білого лелеки на пробних ділянках у 1997 р.

№	Назва	JZa	JZm	% НРо
001	Канів	0,82	2,25	63,6
002	Мутин	1,46	1,94	25,0
003	Сувід	2,25	2,57	12,5
004	Пирого	3,50	3,89	10,0
005	Нова Кам'янка	1,55	1,76	12,1
010	Голосків	2,07	2,23	7,1
011	Волосівці	1,67	1,67	0,0
012	Надчиці	1,00	2,00	50,0
013	Червона Слобода	1,67	2,50	33,3
015	Проців	2,67	3,00	11,1
017	Таценки	1,43	2,50	42,9
018	Марківка	2,36	3,25	27,3
021	Димер	1,11	2,50	55,6
028	Жилівка	2,00	2,00	0,0
029	Лисівка	2,50	3,00	14,3
030	Буськ	0,80	2,00	60,0
032	Кожанка	1,40	2,00	30,0
033	Жукин	1,77	2,56	26,7
035	Віжомля	2,39	2,69	11,1
036	Королеве	2,00	3,00	33,3
037	Бобрик	3,17	3,80	16,7
038	Комарове	1,11	2,00	44,4
039	Миколаївка	1,00	2,00	50,0
040	Тараханів	2,40	2,40	0,0
041	Вовчанські Хутори	2,00	3,00	33,3
055	В'язівець	1,67	3,00	44,4
056	Романівка	1,55	1,70	9,1
057	Гола Пристань	2,78	3,13	11,1
Всього:		1,86	2,51	26,3

Врахована інформація з 28 пробних ділянок у 14 областях, яка надійшла до середини лютого 1998 р. (табл. 1, 2). Загальна їх площа 2164 км². Для 1997 р. характерна також велика варіація показників. На окремих ділянках показник JZa був меншим 1, а частка неуспішних пар перевищувала 60 %. Це рівень успішності розмноження так званих «катастрофічних» років, які бувають досить рідко (Creutz, 1988). У той же час на деяких ділянках успішність розмноження була цілком нормальною.

Досить цікавим є своєрідний «оазис» у Полтавській області. На всіх 4 пробних ділянках ус-

пішність розмноження була досить високою. Це не можна пояснити похибкою спостережень, оскільки дані отримані з різних місць і від різних спостерігачів, які до того ж вже мають досвід такої роботи. Більше того, середні багаторічні показники для Полтавської області ($n = 22$) також достовірно вищі, ніж в цілому по Україні, лише частка неуспішних пар практично не відрізняється:

$$JZa = 2,99 \pm 0,11 \quad (p < 0,01);$$

$$JZm = 3,53 \pm 0,10 \quad (p < 0,001);$$

$$\% \text{HPo} = 14,60 \pm 1,99.$$

Пов'язано це перш за все, очевидно, з багатою кормовою базою для білого лелеки на Полтавщині. По території області проходить кілька великих річок з непорушеним гідрорежимом і багатими на їжу заплавами. Густота населення лелек тут дуже висока. Так, на нижній Сулі у 1996 р. (дві пробні ділянки загальною площею 125 км²) вона становила 32,8 пар/100 км² (Грищенко та ін., 1996). Полтавська область знаходиться неподалік від східної межі ареалу і, як бачимо, є непоганим «плацдармом» для подальшого розселення лелек на схід.

1997 р. залишився в пам'яті багатьох своєю холодною затяжною весною і численними природними катаклізмами — літніми паводками, сильними бурями тощо. Звичайно, все це вплинуло і на успішність розмноження лелек. Багато гнізд загинуло через негоду. Наведемо лише один красномовний приклад. За повідомленням В.М. Глеби, у смт Королеве Закарпатської області гніздо лелек на даху водокачки наприкінці червня було наполовину знесене ураганим вітром. Птахи відбудували його і продовжили виведення потомства, але 5.07 під час небувало сильної бурі на гніздо вітром кинуло вивернутий з металевими прутами цегляний димар (!).

Головна причина дуже низької успішності розмноження білого лелеки у 1997 р. все ж інша. Спеціальними дослідженнями встановлено, що репродуктивний успіх цього птаха визначається перш за все умовами зимівлі і міграції (Dallinga, Schoenmakers, 1989). Зв'язок тут цілком зрозумілий. Від стану лелек після зимівлі і міграції залежить їх репродуктивний потенціал. Умови в місцях гніздування можуть лише вплинути на його реалізацію. Так, якщо самка відклала 5–7 яєць, то вже від місцевих

умов, передусім кормової бази, залежить, скільки пташенят птахи зможуть виростити. Але коли самка прилетіла виснаженою і відклала всього 2–3 яйця, то більше пташенят не виросте, навіть якщо їжа сама падатиме в гніздо.

У 1997 р. умови на місцях зимівлі лелек в Африці, а також на шляхах перельоту були несприятливими. За даними У. Петерсона (U. Peterson, особ. повід.), вже спостерігачі за перельотом птахів в Ізраїлі відзначали весною незвичайно низьку чисельність мігруючих лелек. Тобто частина птахів взагалі залишилася на місцях зимівлі. До того ж переліт лелек дуже затримало проникнення холодів на територію Малої Азії і Близького Сходу. Як наслідок всього цього — дуже пізній приліт лелек у 1997 р., значна частина пустуючих гнізд і невелика кількість відкладених яєць. До цього додалися ще й несприятливі погодні умови в місцях гніздування.

При підготовці цього повідомлення крім власних матеріалів були також використані спостереження учасників програми моніторингу популяції білого лелеки в Україні: Т.Б. Ардамацької, М.Н. Гаврилюка, Л.Г. Галаджій, В.М. Глеби, П.Ю. Глушко, А.М. Коваленка, Б.У. Кочубея, М.М. Лисака, І.А. Мироненка, М.М. Мірошника, В.О. Новака, Л.М. Новак, Д.С. Покінської, Ю.Ф. Рогового, Л.О. Сисолетіної, П.І. Сізьона, М.І. Собко, І.М. Стадницького, В.Г. Ткаченка, М.О. Чепурного, Є.Д. Яблоновської-Грищенко, М.А. Яснія.

ЛІТЕРАТУРА

- Грищенко В.М. (1994): Програма моніторингу за популяціями білого і чорного лелек в Україні. - Мат-ли 1-ї конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 143-144.
- Грищенко В.М., Гаврилюк М.Н., Яблоновська-Грищенко Є.Д. (1996): До орнітофауни нижньої Сули. - Беркут. 5 (1): 24-25.
- Creutz G. (1988): Der Weißstorch. Neue Brehm-Bücherei. 375. Wittenberg Lutherstadt: A. Ziemsen Verlag. 1-236.
- Dallinga J.H., Schoenmakers S. (1989): Population changes of the White Stork since the 1850s in relation to food resources. - Weißstorch — White Stork. Proc. I Int. Stork Conserv. Symp. Schriftenreihe des DDA. 10: 231-262.

РІДКІСНІ ВИДИ ПТАХІВ МЕЖИРІЧЧЯ ГОРИНИ ТА СТВИГИ

І.В. Давиденко, І.І. Землянських, А.М. Полуда

Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України

2–15.06.1997 р. у північній частині Рівненської області (Дубровицький, Рокитнянський та Сарненський райони) працювала експедиція Інституту зоології НАН України по проекту «Прудка очеретянка в Україні», яка фінансувалася BirdLife International/Vogelbescherming Nederland. Було зібрано також матеріал по поширенню і деяких інших рідкісних видів птахів, в тому числі включених до Червоної книги України.

Основні дослідження проводилися на території проектового Рівненського заповідника. До нього планується включити значні площі, що розміщені між містечками Клесів і Томашгород на півдні та с. Переброди на півночі. В цьому районі відносно малий відсоток трансформованих екосистем, а домінують лісові та болотні. Причому, в північній частині даного району болотні системи збереглися в природному стані.

Незважаючи на те, що цей регіон наздвичайно цікавий у орнітологічному плані, детальних наукових досліджень на його території практично не проводилось. Тільки у 1960-х та 1970-х рр. тут епізодично працювали В.П. Жежерін та В.В. Лісничий. В їх роботах є інформація і про рідкісних птахів. Зокрема, цікавою є знахідка на гніздуванні гоголя (*Bucephala clangula*) на рибних ставках біля с. Переброди (Лісничий, 1982); спостереження підорлика (очевидно великого (*Aquila clanga*)), знахідка прудкої очеретянки (*Acrocephalus paludicola*) на болотах біля с. Переброди (Жежерин, 1969); спостереження чорних лелек (*Ciconia nigra*) та сірих журавлів (*Grus grus*) у цьому ж районі (Жежерин, 1969; Лісничий, 1981).

На цій території було організовано чотири стаціонари, навколо яких проводилися обстеження місцевих біотопів.

Стаціонар у районі оз. Тухове. Були обстежені в основному осушені болотні системи вздовж р. Льва на 8 км вниз по її течії (ширина зони — 4 км по обидві сторони) від озера та біотопи, що розміщені на захід (площа більше 2 тис. га). Тут трималася

гніздова пара змієда (*Circaetus gallicus*). У 1980 р. одним з авторів у цьому ж районі було знайдено гніздо цих хижаків. В 5 км на північний захід від стаціонару регулярно реєструвалися голоси пари сірих журавлів. У районі стаціонару відмічена дуже висока чисельність деркача (*Crex crex*) — на 2 км маршруту нараховувалося 15 токуючих самців. В осушеній долині р. Льва висока щільність населення лугових лунів (*Circus pygargus*) — на 8 км маршруту відмічено 6 гніздових ділянок. Також відмічено окремих птахів чорного лелеки та дупеля (*Gallinago media*).

Стаціонар біля рибних ставків с. Переброди. На схід від ставків розкинулася величезна за площею система осокових, осоково-гіпнових та осоково-пушицево-сфагнових боліт, що тягнеться на десятки кілометрів. Деяку частину їх нам вдалося обстежити. Було знайдено одне поселення прудкої очеретянки, у якому нараховувалося 8 співаючих самців (загальна чисельність птахів — 15–20). Тут також мешкала пара орлана-білохвоста (*Haliaeetus albicilla*) — гніздо знаходилося на схід від ставків на старій вільсі серед осокового болота. Пташеня, що сиділо у ньому, було розміром з дорослого птаха. Великий підорлик декілька разів спостерігався у північній частині ставків. Біля кордону з Білоруссю відмічено змієда. Чорний лелека гніздиться в районі ставків у кількості не менше 5 пар. На лісистих островах серед боліт гніздяться окремі пари пугача (*Bubo bubo*) — місцеві жителі регулярно зустрічають птахів під час збору грибів та ягід. Крім цього, відмічено кілька пар гоголів з виводками, білощокий крячок (*Chlidonias hybrida*), бугай (*Botaurus stellaris*), а також 2 самці зеленого вівчарика (*Phylloscopus trochiloides*), які співали.

Стаціонар біля рибних ставків с. Черетяни. Цей стаціонар розміщувався біля південного кордону болотної системи, що тягнеться від с. Переброди. Ми дослідили болотні біотопи, які розміщені безпосередньо у районі цих риборозводних ставків (у смузі до 2 км від них), а також у глибині боліт — на 8 км у північно-східному напрямку від стаціонару. З рідкісних видів було відмічено орлана-білохвоста. Північніше стаціонару знаходилось гніздо цього птаха (на віковій сосні серед болота), але у цьому сезоні птахи в ньому не гніздилися (нам стало відомо, що у 1996 р. одного птаха з цієї пари було застрелено

браконьером). У районі стаціонару постійно трималася пара змієдів. Під час обстеження місцевості було знайдено місця перебування 4-х пар сірих журавлів, хоча напевно, тут гніздиться більше цих птахів. На лісистих островах серед боліт ми неодноразово знаходили линні пера пугача, а також пера загиблого птаха (очевидно взимку). Біля трансформаторної будки на риборозводних ставках ми знайшли пугача, що недавно був убитий електричним струмом. У болотно-лугових біотопах біля риборозводних ставків зареєстрували голоси приблизно 10 самців деркача. Також на ставках відмічено біля 10 особин (самців і самок) чорні білоокої (*Aythya nyroca*), гоголів, чорного лелеку, бугая, білощоккого крячка.

Стаціонар біля сіл Старе Село — Вежиця. Спочатку нами були обстежені угіддя, розташовані у 3–4 км на захід від Старого Села. У болотистій низовині, через яку прокладено канал (по ньому скидається вода з болотних систем Гали, Сира Погоня та Лисицьке) було знайдено невелике поселення прудкої очеретянки — близько 10 птахів. У цьому районі ми відмітили також великого підорлика — одну пару у районі с. Будимля, а другу — між селами Переходичі та Старе Село. В останньому місці спостерігали змієда, орла-карлика (*Hieraaetus pennatus*). Тут досить велика щільність населення деркача. Вздовж доріг Переходичі — Старе Село та Старе Село — Вежиця виявили три пари сиворакш (*Coracias garrulus*), які гніздились у бортах. У районі стаціонару ми обстежили частину болота Лисицьке. На цьому болоті зареєстровано голоси сірих журавлів (2–3 гніздові пари) та відмічено великих кроншнепів (*Numenius arquata*) — приблизно 4 особини.

Крім обстеження окремих ділянок території майбутнього Рівненського заповідника, ми дослідили і деякі інші болотні системи на території області. Найбільш західною з них була частина долини р. Горинь між селами Висоцьк, Бродецьк, Смородськ та Удрицьк. З рідкісних видів тут ми відмітили великого підорлика (одна з найбільш західних точок), змієда (гніздова пара), чорного лелеку (не менше 3 пар), деркача (7 самців на 3 км маршруту), лугового луня, пару куликів-сорок (*Haematopus ostralegus*). Під час цього експедиційного виїзду було досліджено також болотні системи у північно-східній частині області. Основний маршрут: Старе Село — Дроздинь — Березове — Глинне

— Кам'яне. Між селами Дроздинь і Березове відмітили великого підорлика та зміїда.

Таким чином, можна сказати, що екосистеми, які знаходяться у межиріччі Горині та Ствіги є надзвичайно цінними як місця гніздування великої кількості рідкісних видів птахів. Важливо також те, що значна їх частина збереглася у природному стані. Бажано провести більш детальні дослідження в цьому районі та прискорити створення Рівненського заповідника.

ЛІТЕРАТУРА

- Жежерин В.П. (1969): Орнитофауна Украинского Полесья и ее зависимость от ландшафтных условий и антропоических аспектов. - Дисс. ... канд. биол. наук. К. 1-539.
- Лесничий В.В. (1981): Современное состояние и динамика орнитофауны болот Украинского Полесья. - Дисс. ... канд. биол. наук. К. 1-235.
- Лесничий В.В. (1982): О гнездовании гоголя (*Vucephala clangula*) на Украинском Полесье. - Вестн. зоол. 4: 84.

СРАВНЕНИЕ ГНЕЗДОВОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ГРАЧА И СОРОКИ В ГОРОДАХ ЗАПОРОЖЬЕ И ХМЕЛЬНИЦКИЙ

А.И. Дзизюк, А.В. Войтович

Дружина по охроне природы Запорожского университета

При изучении орнитофауны городов особое внимание следует уделять таким синантропным видам как врановые. Большинство антропогенных ландшафтов представляют собой некачественные и нестойкие экосистемы, которые включают компоненты, не приспособленные друг к другу и постоянно изменяющиеся. Эволюционные процессы на таких территориях происходят ускоренными темпами (Корбут, 1992). Благодаря пластичности некоторых видов врановых, многие пустующие экологические ниши в таких системах с успехом ими занимают.

Работая в рамках программы «Врановые, как индикаторы загрязненности окружающей природной среды», которая выполняется дружиной по охроне природы Запорожского госу-

дарственного университета, мы изучали гнездовое распределение грача (*Corvus frugilegus*) и сороки (*Pica pica*) в Запорожье и Хмельницком. Учет проводился в негнездовой период (зима 1994–1995 г.), поэтому данные не могут отражать реальную численность гнездящихся пар.

Большое скопление заводов-загрязнителей, близость ТЭЦ и Запорожской АЭС ставят г. Запорожье в число самых загрязненных городов Украины. В этом отношении г. Хмельницкий находится в гораздо лучших условиях и был взят как сравнительно чистый город.

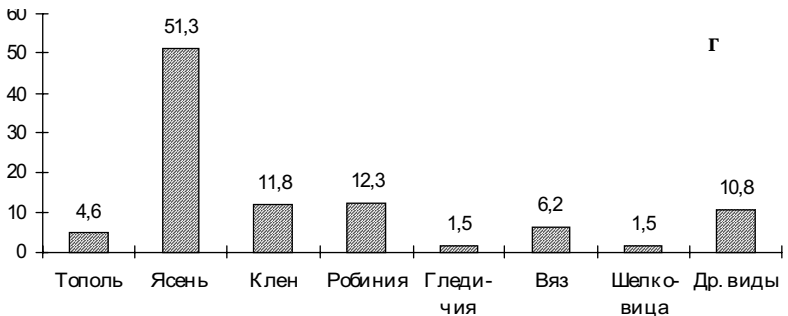
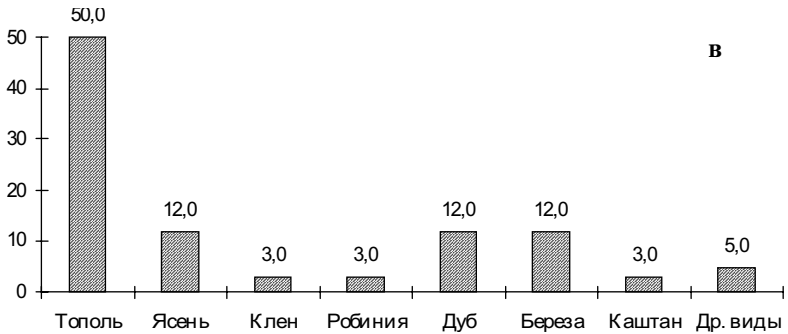
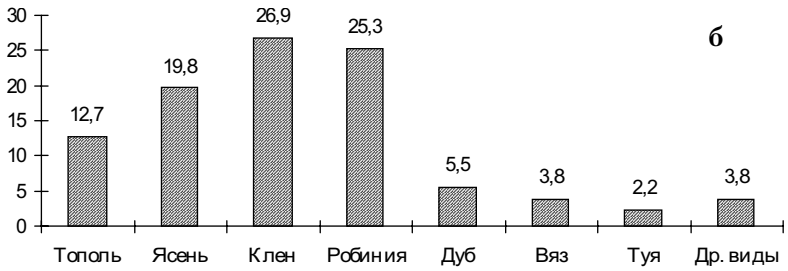
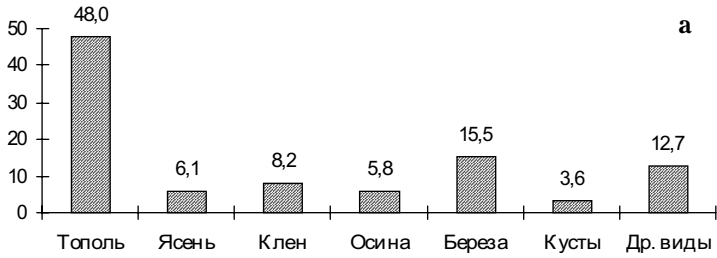
Из 228,3 км² территории Запорожья (о. Хортица учетом не охватывался, хотя он и расположен в геометрическом центре города) было обследовано 10 %. 11 заложённых учетных площадок располагались по всем районам города с учетом одинаковой представленности зеленых насаждений, заводских районов и жилых массивов. Хмельницкий, площадью 42 км² был охвачен учетом полностью.

Сорока. В Хмельницком было обнаружено 55 гнезд, из них 5 — непосредственно располагались во дворах, а остальные — по городу в парках и в лесополосах вдоль дорог. Плотность гнездования составила 1,3 гнезда на км². Высота расположения гнезд изменялась от 5 до 25 м, 60 % всех гнезд находились на высоте 15–20 м.

В учетный период в Запорожье нами было обнаружено 1827 гнезд сороки (8,0 на км²). Во дворах жилых домов располагалось 366 гнезд, что составило около 20 % от общего числа (по сравнению с 9 % в Хмельницком). Основная масса из них находилась в районах частного сектора (частных домов), как правило, имеющих приусадебные сады — «Зеленый Яр», пос. Чакова, пос. Южный и др. Остальные гнезда располагались по паркам, в зеленой зоне вокруг города, в лесополосах вдоль дорог, на кладбищах.

Интенсивное пешеходное и транспортное движение на улицах обуславливает высоту расположения гнезд (Пасічник, 1995).

Доля гнезд на определенных видах деревьев (в %): а — сорока, г. Хмельницкий; б — сорока, г. Запорожье; в — грач, г. Хмельницкий; г — грач, г. Запорожье.

Высота расположения гнезд сороки в Запорожье колеблется от 3 до 25 метров, около 60 % всех гнезд находится на высоте 15–20 м. На деревьях вдоль дорог и в интенсивно посещаемых парках они не располагались ниже 12 м. Совсем другая картина в местах, посещение которых ограничено, где шуметь, а тем более разрушать гнезда не дают многовековые традиции. Прежде всего это касается кладбищ. Так, на Первомайском кладбище было обнаружено 5 гнезд на туе на высоте около 3 м (высота деревьев до 6–7 м). Между тем, здесь имелось большое количество характерных гнездовых деревьев, таких как тополь, клен, робиния.

В целом же утверждения В.Е. Флинта (1987) и А.А. Пасичника (1995) об использовании сорокой деревьев с пирамидальной неправильно раскидистой и правильно овально-яйцеобразной кронами подтверждаются как для Хмельницкого (рис., а), так и для Запорожья (рис., б).

Грач. В городе Хмельницком было обнаружено 1095 гнезд, из которых 1054 располагались в колониях. Всего 30 колоний, количество гнезд в которых варьировало от 3 до 230, средний размер колонии — 35 гнезд. Плотность гнездования 26,0 гнезд/км².

В Запорожье нами зафиксирована только одна большая колония грача из 88 гнезд. Расположена она в парке возле речного порта им. Ленина рядом с конечной остановкой трамвая (часть колонии расположена внутри кольцевой). Кроме нее обнаружено несколько мелких колоний: 5 колоний по 3–5 гнезд и 4 поселения по 2 гнезда. Все они находятся в зеленой зоне города. Имеется также большое количество одиночных гнезд. Они разбросаны по всей территории города, но основная масса размещена в частном секторе и зеленой зоне. Всего в Запорожье обнаружено 1924 гнезда (8,43 на км²). Плотность гнездования примерно в 3 раза меньше, чем в Хмельницком.

Высота расположения гнезд в обоих городах колеблется от 8 до 30 м, 65 % всех гнезд находится на высоте 15–20 м.

Одним из факторов, которые способствовали резкому увеличению численности врановых птиц, было озеленение городов, и тополь наиболее подходил для строительства гнезд (Флинт, 1987). Анализируя результаты исследований, мы по-

лучили подтверждение этого как для сороки, так и для грача. Особенно ярко это видно для Хмельницкого (рис., а, в), где практически половина всех обнаруженных гнезд располагалась на тополе (50 % — грача и 48 % — сороки). Для Запорожья картина несколько иная (рис., б, г): как за счет меньшей доли тополя в зеленых насаждениях, так и неравномерного распределения зеленых насаждений и гнезд по территории города (в зависимости от степени загрязненности окружающей среды промышленными выбросами).

В зимний период грач встречается в Запорожье многотысячными стаями, которые в дневное время держатся на городских свалках, а на ночь собираются в двух местах: в районе базы отдыха «Домаха» (Белинско-Кушугумская гряда) — около 10000 особей и в плавневой части о-ва Хортица, где на ночевке скапливается почти такое же количество птиц.

По полученным данным можно сделать следующие выводы.

1. Сорока является более пластичным видом, способным быстрее адаптироваться к высокой загрязненности окружающей среды: плотность гнездования в Запорожье значительно выше, чем в Хмельницком.

2. Низкая плотность гнездования грача в Запорожье вызвана не только высоким постоянным фактором беспокойства (колония в парке возле порта им. Ленина), но и высокой загрязненностью: в Заводском районе гнезда грача встречались очень редко (непосредственно на территории заводов не обнаружено ни одного гнезда, хотя в зимний период грачиные стаи можно часто видеть возле источников тепла). Начало формирования новых колоний свидетельствует о высоких адаптационных способностях и этого вида.

ЛИТЕРАТУРА

- Корбут В.В. (1992): Стратегии существования врановых в современной среде обитания. - Экологические проблемы врановых птиц: Мат-лы III совещ. Ставрополь. 18-21.
- Пасічник А.О. (1995): Гніздове розміщення сороки у Львові. - Беркут. 4 (1-2): 47-49.
- Флинт В. (1987): Воронья напасть. - Охота и охот. х-во. 11: 12-14.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ КРЯЧКІВ У ПЕРЕДКАРПАТСЬКИЙ ЧАСТИНІ р. ДНІСТЕР

Н.В. Дзюбенко

Державний природознавчий музей НАН України

Останнім часом все більше зростає зацікавленість у вивченні орнітофауни річкових долин в Україні (Пограничний, Бокотей, 1994). Це зумовлено недостатнім вивченням фауни та екології птахів первинних річкових екосистем у Європі, а також зростаючою орнітосозологічною функцією річкових долин.

Об'єктом дослідження обрано птахів підродини крячків (*Sterninae*), що зустрічаються у верхів'ях р. Дністер. Досліджуваний відрізок ріки (с. Розвадів Миколаївського району Львівської області — с. Стігла Монастирського району Тернопільської області) довжиною 148 км хоча і підлягає значному техногенному навантаженню, але охоплює й добре збереженні прируслові екосистеми з основними рисами первинних угруповань.

Матеріал зібраний протягом 1992–1997 рр. під час щорічних експедицій, організованих Державним природознавчим музеєм НАН України, Західним відділенням Українського орнітологічного товариства за сприяння Товариства Лева. Більша частина маршруту (від с. Заліски Жидачівського району Львівської області до с. Нижнів Тлумацького району Івано-Франківської області, довжиною 96 км) обстежувалася багаторазово протягом 6 років.

Дослідження велися в останній декаді травня — першій декаді червня, коли крячки приступають до гніздування. Обліки проводили в першій половині дня (переважно з 9⁰⁰ до 14⁰⁰). Підрахунок птахів і пошук колоній здійснювали з байдарки.

Обстежена частина ріки умовно поділена на 4 відрізки, що різняться між собою як за співвідношенням різних біотопів вздовж русла, так і за особливостями населення птахів (рис.).

Відрізок А (с. Розвадів Миколаївського району — с. Лапшин Жидачівського району Львівської області). Довжина — 42 км, ширина русла — 70 м. Характерна значна кількість старців (особливо у верхній частині).

Відрізок В (с. Лапшин — с. Цвітова Калуського району

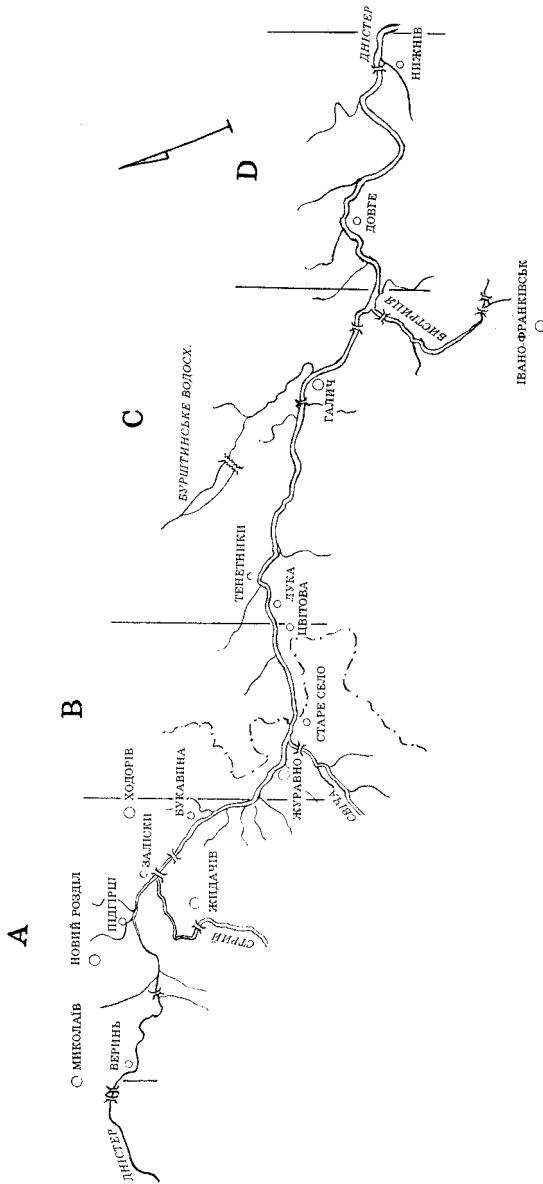

Рис. 1. Схема району досліджень.

Івано-Франківської області). Довжина — 17 км. Майже по всьому берегу ріки тягнуться пагорби, порослі широколистяними лісами.

Відрізок С (с. Цвітова — с. Маринопіль Галицького району Івано-Франківської області). Довжина — 42 км. Русло тут розширюється, збільшується кількість великих і малих островів.

Відрізок D (с. Маринопіль — с. Стігла Монастирського району Тернопільської області). Довжина — 47 км. Є початком Дністровського каньйону. Нагадує відрізок В (лісисті пагорби вздовж берега), але площа водної поверхні значно більша. Ширина русла — в межах 100 м.

За роки досліджень зареєстровано 5 видів крячків: річковий (*Sterna hirundo*), малий (*S. albifrons*), чорний (*Chlidonias nigra*), білощокий (*Ch. hybrida*) і білокрилий (*Ch. leucoptera*).

Річковий крячок — найчисельніший вид. Спостерігаються незначні коливання чисельності з тенденцією до її зростання від 20,7 до 22,8 ос./10 км. Збільшення чисельності на відріжку С пов'язано з наявністю островів, придатних до гніздування (рис. 2).

Чисельність малого крячка за останні роки значно зросла: від 1,5 до 2,8 ос./10 км. Вздовж ріки максимум птахів зустрічається на відріжку С, що теж пов'язано з наявністю островів на цій ділянці. У малого крячка спостерігається тенденція до просування вгору по Дністру. В 1992 р. перший птах відмічений біля Старого Села Жидачівського району Львівської області, на межі Львівської та Івано-Франківської областей; у 1993 р. — біля с. Букавина Жидачівського району; у 1994 р. — біля с. Підгірці Миколаївського району Львівської області (Когут та ін., 1994).

Чорний крячок посідає друге місце після річкового за чисельністю, коливання якої по роках незначні. Максимум птахів зареєстровано на відрізках А і С. Тут вздовж ріки тягнеться багато стариць, потенційно придатних для гніздування чорного крячка. На самому Дністрі гнізд не знайдено.

У білощого крячка в 1996 і 1997 рр. спостерігається спад чисельності, який поки що важко пояснити. Під час експедицій гнізд цього виду не виявлено, але, враховуючи високу чисельність птахів на відріжку С, можна припустити наявність не виявленої колонії на одній із стариць.

Поодинокі особини білокрилого крячка за всі роки досліджень відмічені лише два рази у 1994 та 1996 рр.

На підставі наведених матеріалів можна зробити такі попередні висновки.

Найвищою на досліджуваній ділянці передкарпатської частини Дністра є чисельність річкового крячка, який безпосередньо пов'язаний з річковими екосистемами трофічними і топічними зв'язками. Дещо нижчою є чисельність болотяних крячків (*Chlidonias*), що використовують досліджувану ділянку лише як кормову територію. Низька чисельність малого крячка зумовлена розташуванням регіону досліджень на межі ареалу виду.

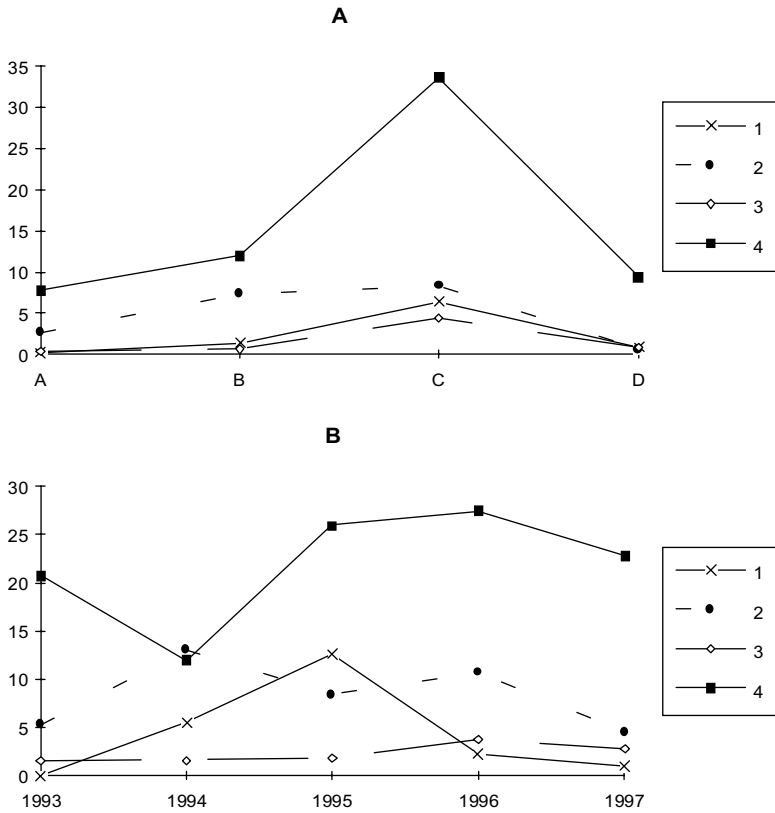

Рис. 2. Динаміка чисельності крячків (ос./10 км) передкарпатської частини р. Дністер у 1993–1997 рр.

А — по ділянках ріки (пояснення в тексті);

Б — по роках досліджень.

1 — білощокий крячок;

3 — малий крячок;

2 — чорний крячок;

4 — річковий крячок.

Імовірно, збільшення чисельності річкового та малого крячків за останні роки спричинено зменшенням техногенного навантаження на Дністер, що призвело до покращення умов гніздування. Підтвердженням цього є збільшення розмірів колоній річкового і малого крячків на обстеженій частині русла. Чорний крячок

менше пов'язаний з руслом ріки, тому його чисельність є стабільнішою.

Максимальна чисельність усіх видів на відріжку С пов'язана з достатньою кількістю гніздових стацій, багатою кормовою базою в межах самого русла, на Бурштинському водосховищі, а також на прилеглих ставах.

За нашими даними, успішність гніздування крячків на Дністрі значною мірою пов'язана з гідрологічним режимом ріки, особливо з літніми паводками. Подальші дослідження дозволять детальніше вивчити це питання.

ЛІТЕРАТУРА

- Когут І.В., Соколов Н.Ю., Бокотей А.А. (1994): Поширення та гніздова біологія крячків верхньої течії р. Дністер. - Беркут. 3 (2): 103-107.
- Пограничний В.О., Бокотей А.А. (1994): Про необхідність синхронізації досліджень орнітофауни долин річок Карпатського регіону. - Мат-ли 1-ї конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 148-150.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ПОПУЛЯЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕСТРОГО ДЯТЛА ИЗ СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ НИЖНЕГО ПОВОЛЖЬЯ

Е.В. Завьялов, Ю.Ю. Лобачев, В.Г. Табачишин
Саратовский университет

Анализ биотопической приуроченности, численности и морфометрических признаков дятлов основан на изучении данных полевых исследований, проведенных в 1991–1997 гг., и коллекционных материалов Зоологического музея Саратовского университета. Анализировались традиционные в морфологии дятлообразных птиц экстерьерные показатели: длина крыла (L.a), хвоста (L.c), цевки (L.t) и клюва (от переднего края ноздри — L.r, от оперения лба — R), ширина клюва у основания (Lt.R) и у ноздри (Lt.r), высота клюва у основания (Al.R), расстояние от вершины первостепенного махового пера до вершины кроющих перьев кисти (l). При изучении варибельности экстерьерных признаков рассчитывался коэффициент заостренности

сти крыла — Z (Цвелых, 1983) и коэффициент крыла (C/A), представляющий собой отношение длины хвоста к длине крыла в процентах.

Пестрый дятел (*Dendrocopos major*) — обычная гнездящаяся, частично оседлая птица. Широко распространенный вид Саратовской области. В левобережных районах численность относительно низка (Козловский, 1949, 1957), населяет здесь облесенные поймы рек и водораздельные леса. Типичный обитатель Дьяковского лесного массива, расположенного в долине р. Еруслан (Лебедева, 1969). По данным Л.А. Лебедевой (1967), на его долю здесь приходится 1,5 % от общего числа встреченных птиц. Существуют указания на обычный характер встреч этих птиц в пойме р. Большой Иргиз, особенно в постгнездовой период (Варшавский и др., 1994). Не избегает селитебных ландшафтов: обычен в черте г. Саратова, в особенности в лесопарковой зоне, районе научно-исследовательского института «Юго-Восток», районе пос. Увек, городского парка Победы, парка культуры и отдыха им. Горького, Октябрьского ущелья, «Лесного поселка», 10-го дачного поселка и др. (Бондаренко и др., 1994; Табачишин и др., 1996, 1997). Для г. Саратова достоверно подтверждено размножение вида, однако в репродуктивный период численность этих птиц здесь не высока (Подольский, 1988)

Численность вида в селитебных районах несколько варьирует в зависимости от степени урбанизации. Например, в районах старой многоэтажной застройки Саратова обилие по данным зимних учетов, проведенных Е.В. Завьяловым, Л.Г. Завьяловой и В.Г. Табачишиным в 1992–1994 гг., не превышало 2,0 ос./км². Аналогичные результаты получены на этой территории и в зимний сезон 1994–1995 гг.: обилие дятла составило 3,5, 0,2 и 0,9 ос./км² для районов многоэтажной и одноэтажной застройки и бульваров соответственно (Результаты зимних учетов... 1996а, 1996б).

Сезонная динамика обилия наглядно иллюстрируется на примере различных местообитаний г. Саратова, где в 1993–1995 гг. плотность населения дятла составляла для бульваров и городских парков в зимнее время в среднем 2,5 и 4,1 ос./км², в предвесенний период — 1,6 и 1,3, в предгнездовой — 0,05 и

0,6, гнездовой — 0,05 и 0,6, послегнездовой — 0,3 и 1,3, миграционный 0,8 и 1,2 соответственно. Максимальное обилие этих птиц за этот же период зарегистрировано в лесопарковой зоне г. Саратова: в зимний период — 3,3 ос./км², в предвесенний — 6,3, предгнездовой — 3,1, гнездовой — 3,9, послегнездовой — 4,7 и миграционный — 5,7 (Табачишин и др., 1997).

На территориях с низким уровнем антропогенного воздействия обилие вида относительно высоко. В пределах Базарно-Карабулакского района саратовского Правобережья (51°30' с. ш., 43°00' в. д.) Т.А. Каракулько зимой 1988–1989 гг. учтено в сосновых лесах и лиственных перелесках 6,0 и 1,0 ос./км² соответственно. В аналогичный период 1994–1995 гг. в нагорных дубравах и липодубравах Татищевского района (51°41' с. ш., 45°36' в. д.) А.Л. Подольским, М.В. Ермохиным, С.С. Колесневой и А.В. Беляченко учтено в среднем 2,0 ос./10 км маршрута (1,3 ос./км²). По данным учетов, проведенных Е.В. Завьяловым и М.Л. Опариним зимой 1991–1992 гг. в пределах западной части Правобережья Саратовской области (51°57' с. ш., 43°28' в. д.), плотность населения дятла изменялась от 10,1 ос./км² в сосновых лесах, 4,0 в смешанных до 6,0 в пойменных. Относительно высокие показатели обилия получены на данной территории и в последующие годы: зимой 1992–1993 гг. плотность населения пестрого дятла изменялась от 12 ос./км² для сосновых лесов до 6,0 и 7,0 для смешанных и пойменных соответственно (Результаты зимних учетов... 1990, 1995, 1996а, 1996б). Кроме того, авторами установлено, что обилие вида в пойме р. Хопра изменяется (в среднем за пять лет наблюдений) на протяжении года от репродуктивного периода к зимнему с 11,0 до 5,9 ос./км² в пойменных лесах и от 2,3 до 10,5 — в хвойных.

Сравнение по основным диагностическим признакам пестрых дятлов изучаемых популяций не обнаружило подвидовых отличий (табл.). Однако самцы, зимующие в Правобережье, достоверно (при $p < 0,001$) отличаются от зимующих птиц из Левобережья по длине клюва (R и L.r). Сравнение морфометрических показателей самцов правобережных популяций на основе летних и зимних выборок, показало, что они достоверно ($p < 0,001$) отличаются друг от друга по длине крыла, цевки и

Морфометрическая характеристика популяций пестрого дятла из Саратовской области

№	Место сбора материала	Пол	n	L.a	L.c	L.t
1	Правобережье (гнездящиеся)	□□	14	138,1±0,61 133,0-142,6	98,0±0,83 94,0-106,4	23,5±0,15 21,7-24,5
2	Правобережье (зимующие)	□□	29	140,2±0,42 132,1-144,7	100,2±0,25 96,6-103,7	24,2±0,09 22,7-25,0
3	t-отличие			2,837	2,450	4,023
4	Левобережье (зимующие)	□□	15	139,3±0,56 135,6-144,4	99,1±0,43 94,0-102,4	23,9±0,16 22,1-25,0
5	t-отличие*			1,449 1,286	1,178 2,213	1,826 1,639
6	Правобережье (гнездящиеся)	♀♀	8	140,2±0,38 140,0-142,0	100,7±0,53 97,5-102,7	23,3±0,13 22,6-24,0
7	Левобережье (зимующие)	♀♀	25	139,0±0,51 134,0-145,8	99,0±0,45 94,7-105,7	23,7±0,13 21,2-24,9
8	t-отличие			1,886	2,446	2,073

№	L.r	R	Lt.R	Lt.r	Al.r	Z
1	23,6±0,19 23,1-24,4	27,8±0,16 26,3-29,0	12,4±0,04 12,1-12,9	10,0±0,07 9,7-10,8	9,4±0,09 8,8-10,4	-14,22±0,10 -15,34(-13,58)
2	24,0±0,18 21,5-25,7	28,3±0,18 26,1-31,8	12,7±0,08 11,6-13,7	10,0±0,13 7,5-11,6	9,3±0,09 8,1-10,6	-13,89±0,18 -16,59(-11,43)
3	1,532	2,083	3,371	-	0,787	1,610
4	23,2±0,13 22,1-24,5	27,2±0,22 26,2-30,0	12,7±0,07 12,1-13,1	9,7±0,08 9,2-10,3	9,3±0,08 8,6-10,1	-14,26±0,38 -17,38(-9,67)
5	1,739 3,603	2,206 3,873	3,722 -	2,830 1,974	0,833 -	0,102 0,881
6	23,0±0,15 22,4-23,9	27,4±0,27 26,6-29,1	12,5±0,07 12,2-12,9	10,0±0,07 9,8-10,4	9,0±0,08 8,8-9,5	-13,61±0,33 -14,86(-11,61)
7	22,7±0,16 20,2-24,6	26,2±0,21 23,0-28,8	12,3±0,07 11,4-13,5	9,9±0,09 8,4-11,2	9,2±0,10 7,9-10,9	-13,79±0,20 -17,17(-11,80)
8	1,369	3,509	2,041	0,877	1,563	0,467

Примечание: * верхняя строка — значения t-отличий между гнездовыми правобережными и зимними левобережными выборками, нижняя — t-отличий между зимующими правобережными и левобережными популяциями.

ширине клюва у основания. Выявлены достоверные различия (по ширине клюва у переднего края ноздри) и между гнездовыми правобережными популяциями и заволжскими зимующими. Самки из популяций Правобережья в гнездовой период, досто-

верно ($p < 0,001$) отличаются от птиц в этих же местообитаниях в зимний период по длине клюва (R).

Таким образом, на основе анализа морфометрических показателей установлено, что зимние и летние популяции пестрого дятла в пределах севера Нижнего Поволжья достоверно отличаются по нескольким признакам, что указывает на существование более или менее долговременных перемещений этих птиц в пределах изучаемой территории в течение года. В целом, дятлы, гнездящиеся в Правобережье Саратовской области, более мелкие и с менее массивным клювом по сравнению с таковыми, обитающими на данной территории в зимний период. Однако экстерьерные признаки временных (как зимних, так и летних) популяций этих птиц укладываются в диапазон изменчивости номинативной расы *D. d. major*, что косвенно указывает на направленность сезонных перемещений дятлов. Очевидно, зимние трофические кочевки части особей имеют южную направленность, что отражается на составе заволжских и приволжских популяций в этот период. Глубина проникновения особей из северных популяций в южном направлении определяется наличием хвойных лесных массивов и, в целом, понижается в пределах севера Нижнего Поволжья при продвижении с запада на восток. Таким образом, доля оседлых особей в заволжских популяциях дятлов в благоприятные в трофическом отношении годы значительно превышает таковую в правобережных. В то же время, вполне очевидно существование широких трофических кочевок дятлов в Левобережье в годы с низким урожаем семян хвойных, когда в репродуктивных районах численность этих птиц снижается до минимальных значений.

ЛИТЕРАТУРА

- Бондаренко Г.В., Богородицкая С.В., Перепелкина М.В., Рамзаев Ф.С., Тучин А.В. (1994): Биологические особенности некоторых видов птиц Саратовской области. - Орнитофауна Саратовской области. Саратов. 82.
- Варшавский С.Н., Тучин А.В., Щепотьев Н.В. (1994): Птицы Саратовской области. - Орнитофауна Саратовской области. Саратов. 31-32.
- Козловский П.Н. (1949): К орнитофауне Саратовской области. - Уч. зап. Саратов. гос. пед. ин-та. Саратов. 13: 55-127.
- Козловский П.Н. (1957): О распределении птиц по местообитаниям в Саратовской области. - Уч. зап. Саратов. гос. пед. ин-та. Саратов. 28: 136-156.

- Лебедева Л.А. (1967): Птицы Саратовского Заволжья (эколого-фаунистические особенности орнитофауны). Дис. ... канд. биол. наук. Саратов. 1-107.
- Лебедева Л.А. (1969): Экологические группировки в орнитофауне саратовского Заволжья. - Влияние хозяйственной деятельности человека на животный мир Саратовского Поволжья. Саратов. 75-78.
- Подольский А.Л. (1988): К орнитофауне Саратова. - Вopr. экологии и охраны природы в Нижнем Поволжье. Саратов. 99-105.
- Результаты зимних учетов птиц Европейской части СССР (1990): Зимний сезон 1988-1989 гг. Степная зона. М. 3: 29-30.
- Результаты зимних учетов птиц Европейской части России и сопредельных регионов (1995): Зимний сезон 1991-1992 гг. Степная зона. М. 6: 29-30.
- Результаты зимних учетов птиц России и сопредельных регионов (1996а): Зимний сезон 1992/1993 гг. Степная зона. М. 7: 37-38.
- Результаты зимних учетов птиц России и сопредельных регионов (1996б): Зимние сезоны 1993-1994 гг. и 1994-1995 гг. Степная зона. М. 8-9: 50-53.
- Табачишин В.Г., Завьялов Е.В., Шляхтин Г.В., Лобанов А.В., Капранова Т.А. (1996): Структура эколого-фаунистических комплексов населения г. Саратова. - Беркут. 5 (1): 3-20.
- Табачишин В.Г., Завьялов Е.В., Шляхтин Г.В., Макаров В.З. (1997): Фауна птиц урбанизированных ландшафтов. Черновцы. 1-151.
- Цвельх А.Н. (1983): Форма вершины крыла птиц и ее оценка. - Вестн. зоол. 6: 54-58.

БЕРЕГОВАЯ ЛАСТОЧКА НА СЕВЕРЕ НИЖНЕГО ПОВОЛЖЬЯ

Е.В. Завьялов, В.Г. Табачишин
Саратовский университет

Береговая ласточка в Саратовской области встречается повсеместно. Количество размножающихся пар в гнездовых колониях значительно варьирует: от нескольких десятков, зарегистрированных, например, в поймах рек Хопра и Медведицы, до нескольких сотен и даже тысяч гнезд, характерных для поселений из средней и верхней зон Волгоградского водохранилища. Вид характеризуется высокой политипичностью и представлен на территории России несколькими подвидами. Статус различных географических форм в последние годы пересматривается (Степанян, 1990; Гаврилов, Савченко, 1991; Горошко, 1993 и др.).

Материалом при анализе таксономического статуса ласточек послужили коллекционные сборы зоологического музея

Саратовського госуниверситета. Всего обработано 237 шкурок береговушки, относящихся к трем выборкам: 37 птиц добыты в пойме р. Хопер (Аркадакский район), 107 — в нижнем течении р. Чардым (Саратовский район) и 93 — в средней зоне Волгоградского водохранилища (Ровенский район). Анализировались традиционные в морфологии воробьинообразных птиц экстерьерные показатели: длина крыла (L.a), хвоста (L.c), цевки (L.t) и клюва (от переднего края ноздри — L.r, от оперения лба — R), ширина клюва у основания (Lt.R) и у ноздри (Lt.r), высота клюва у основания (Al.R), расстояние от вершины первостепенного махового пера до вершины кроющих перьев кисти (I), а также особенности окраски оперения птиц. При изучении variability экстерьерных признаков рассчитывался коэффициент заостренности крыла — Z (Цвелых, 1983) и коэффициент крыла (C/A), представляющий собой отношение длины хвоста к длине крыла в процентах. Кроме того, определялись глубина вырезки хвоста и индекс отношения глубины вырезки хвоста к длине хвоста в процентах, отражающие специфичность данной группы птиц (Горошко, 1993). Все измерения произведены с точностью до 0,1 мм.

Установлено, что птицы изучаемых популяций не имеют достоверных различий по большинству анализируемых показателей (табл.). Однако самцы из поселений, расположенных в центральной части области, достоверно (при $p < 0,001$) отличаются от птиц из южных популяций по длине крыла ($t = 6,0$) и ширине клюва у ноздри ($t = 5,6$). Самки, отловленные в пойме р. Чардым, достоверно ($p < 0,001$) отличаются от птиц окрестностей п. Ровное по длине цевки ($t = 4,0$) и ширине клюва у ноздри ($t = 4,9$). У птиц всех изучаемых популяций глубина вырезки хвоста превышает 7 мм, при этом максимальных значений этот показатель достигает у ласточек из центральных районов области (до 11,2 мм). Анализ диагностических признаков окраски показал, что все береговушки имеют четкие грудную перевязь и границу между ухом и горлом, окраска кроющих уха с буроватым оттенком и незначительно светлее темни, редуцированное первостепенное маховое темное, а контраст между ним и наружным опахалом второго первостепенного махового отсутствует. Характеризуя степень оперенности цевки

Морфометрическая характеристика популяций береговой ласточки севера Нижнего Поволжья

При- знак	Пол	Пойма р. Хопер		Пойма р. Чардым		Средняя зона Волгоградского водохранилища	
		n	M±m min - max	n	M±m min - max	n	M±m min - max
1 L.a	□□	17	104,8±0,33 100,3-108,1	49	104,7±0,25 100,5-107,6	55	102,7±0,22 98,0-106,0
L.c	♀♀	20	105,0±0,29 100,4-108,3	58	104,0±0,33 98,2-110,0	38	105,0±0,20 101,7-110,3
	□□	17	55,9±0,52 52,0-60,8	49	55,9±0,29 51,8-61,0	55	56,4±0,15 53,7-59,0
	♀♀	20	56,7±0,25 53,9-60,7	58	55,9±0,27 51,3-60,1	38	56,6±0,12 54,8-60,5
L.t	□□	17	10,4±0,08 9,4-11,4	49	10,4±0,05 9,4-11,1	55	10,4±0,02 9,8-10,7
	♀♀	20	10,4±0,05 9,7-11,0	58	10,5±0,04 9,7-11,2	38	10,7±0,03 10,2-11,7
L.r	□□	17	5,1±0,06 4,6-5,9	49	5,0±0,04 4,7-6,0	55	4,8±0,03 4,4-5,4
	♀♀	20	4,9±0,04 4,5-5,4	58	4,9±0,04 4,3-5,7	38	5,0±0,01 4,8-5,2
R	□□	17	6,7±0,04 6,2-7,2	49	6,5±0,05 6,0-7,1	55	6,4±0,03 6,0-6,9
	♀♀	20	6,3±0,05 5,5-6,7	58	6,4±0,04 5,7-7,2	38	6,4±0,01 6,1-6,6
Lt.r	□□	17	3,6±0,04 3,3-4,2	49	3,6±0,03 3,1-4,2	55	3,8±0,02 3,6-4,1
	♀♀	20	3,9±0,02 3,6-4,1	58	3,7±0,04 3,2-4,2	38	3,9±0,01 3,6-4,3
Lt.R	□□	17	7,7±0,10 6,4-8,9	49	7,6±0,10 6,1-9,0	55	7,8±0,05 7,0-9,0
Al.R	♀♀	20	7,6±0,11 6,5-8,9	58	7,5±0,08 6,2-9,1	38	7,7±0,05 6,8-9,0
	□□	17	2,6±0,04 2,1-3,0	49	2,8±0,03 2,2-3,2	55	2,7±0,02 2,4-3,2
	♀♀	20	2,8±0,03 2,4-3,1	58	2,8±0,03 2,2-3,2	38	2,5±0,01 2,3-2,9

Окончание таблицы.

1	2	3	4	5	6	7	8
1	□□	17	-8,5±0,25 -10,9-(-4,7)	49	-9,2±0,21 -12,5-(-4,0)	55	-8,4±0,11 -10,2-(-5,4)
C/A	♀♀	20	-8,7±0,17 -10,5-(-6,0)	58	-8,9±0,19 -13,0-(-6,2)	38	-7,7±0,14 -11,1-(-5,3)
	□□	17	54,68±0,29 51,00-58,05	49	53,37±0,26 50,29-58,09	55	54,99±0,14 52,64-58,38
Z	♀♀	20	53,66±0,24 50,85-57,15	58	53,78±0,17 50,84-56,07	38	53,88±0,08 52,31-55,85
	□□	17	8,05±0,27 4,77-11,32	49	8,66±0,23 4,38-12,32	55	7,57±0,11 4,69-9,28
	♀♀	20	8,23±0,13 6,14-9,71	58	8,18±0,15 5,79-10,64	38	8,25±0,06 6,59-9,63

необходимо отметить, что у птиц из южных районов небольшой пучок перьев, расположенный в основании заднего пальца, иногда незначительно заходит на цевку. В отличие от птиц из Правобережья, ласточки, добытые в средней зоне Волгоградского водохранилища, имеют более светлую окраску, а светлые окаймления перьев спины хорошо заметны.

Таким образом, на основании анализа морфометрических показателей и особенностей окраски установлено, что береговые ласточки, обитающие в центральной, северо-западной и южной частях Саратовской области, относятся к номинативной расе — *R. r. riparia*, а изменчивость окраски и большинства экстерьерных признаков имеют клинальный характер.

ЛИТЕРАТУРА

- Гаврилов Э.И., Савченко А.П. (1991): О видовой самостоятельности бледной ласточки (*Riparia diluta Sharpe et Wyatt, 1893*). - Бюлл. МОИП. 96 (4): 34-44.
- Горошко О.А. (1993): О таксономическом статусе бледной (береговой?) ласточки *Riparia (riparia?) diluta (Sharpe et Wyatt, 1893)*. - Рус. орн. ж. 2 (3): 303-325.
- Степанян Л.С. (1990): Конспект орнитологической фауны СССР. М. 1-726.
- Цвельх А.Н. (1983): Форма вершины крыла птиц и ее оценка. - Вестн. зоол. 6: 54-58.

МОНИТОРИНГ ПЕРНАТЫХ ХИЩНИКОВ ВИТЕБСКОЙ ОБЛАСТИ В 1994–1997 гг.

В.В. Ивановский

Белорусское общество охотников и рыболовов

Работа выполнена в рамках многолетней научной программы по мониторингу хищных птиц и сов Витебской области Белоруссии. Обследовано более 394 жилых гнезд 13 видов хищных птиц и 3 видов сов. Пара считалась размножавшейся (активное гнездо), если приступила к откладке яиц. Гнездование считалось успешным, если пара вырастила птенцов до вылета. Продуктивность рассчитывалась как частное от деления общего количества слетков на количество гнезд, где были отложены яйца (активные гнезда) и на количество гнезд, из которых слетки вылетели (успешные гнезда). Успех размножения рассчитывался как процентное соотношение успешных случаев гнездования к общему их количеству.

В группу по проведению мониторинга, кроме автора данного сообщения, входили: Игорь Башкиров, Владимир Зabloцкий, Валерий Коваленок и Дмитрий Шамович. Считаю приятной обязанностью поблагодарить коллег за помощь в работе и за совместно перенесенные трудности полевого сезона.

Гнездовые сезоны 1994 и 1995 гг. ничем особенным не отличались от сезонов предыдущих лет. Сезон 1996 г. характеризовался пиком численности мышевидных грызунов, особенно обыкновенной полевки. Гнездовой сезон 1997 г. можно охарактеризовать двумя основными факторами: 1) ранней, но затяжной весной, явившейся причиной того, что многие птицы приступили к гнездованию на 2–3 недели позже обычного; 2) депрессией популяций мелких мышевидных грызунов, особенно обыкновенной полевки. Результаты мониторинга приведены в таблице.

Остановимся подробнее на анализе динамики продуктивности и успеха размножения хищных птиц и сов в сезонах 1996–1997 гг. Из таблицы видно, что по этим двум показателям стабильны популяции скопы (*Pandion haliaetus*), беркута (*Aquila chrysaetos*) и змеяда (*Circaetus gallicus*), т. е. тех видов, подавляющая часть популяции которых гнездится на верховых

болотах. Именно верховые болота в гнездовой период являются наиболее защищенным от человека биотопом. Практически не изменился успех размножения у орлана-белохвоста (*Haliaeetus albicilla*), ястреба-тетеревятника (*Accipiter gentilis*) и чеглока (*Falco subbuteo*), при некотором снижении продуктивности, особенно заметной у орлана-белохвоста (-33 %). В результате ранней, но затяжной весны 1997 г. на фоне резко менявшегося уровня воды в реках и озерах погибло много ранних кладок водоплавающих птиц, что не могло не повлиять на ухудшение кормовой базы орлана-белохвоста и, отчасти, ястреба-тетеревятника. Нестабильными климатическими условиями можно объяснить также снижение продуктивности и успеха размножения у осоеда (*Pernis apivorus*).

Особенно впечатляет резкое снижение продуктивности размножения у пустельги (*Falco tinnunculus*), ушастой совы (*Asio otus*) и, отчасти, у канюка (*Buteo buteo*), т. е. у видов, наиболее тесно связанных в трофическом плане с обыкновенной полевкой. Резкое падение ее численности было заметно даже на фоне повсеместного снижения численности почти всех видов мелких мышевидных грызунов. Особенно пострадала популяция пустельги, благополучие которой теснейшим образом связано с состоянием популяций обыкновенной полевки. С наименьшими потерями из этой ситуации вышла популяция канюка. Этот очень пластичный вид быстро перераспределился в пространстве, сократив по сравнению с 1996 г. численность гнездовой популяции примерно на 19 % (в 1996 г. было обследовано 37 активных гнезд, а в 1997 г. — в этих же местах только 30). Гнездование только в оптимальных урочищах позволило канюку даже несколько повысить успех размножения и не допустить резкого падения продуктивности (-25 % против -66 % у ушастой совы). Эти комментарии почти полностью можно отнести и к болотному дуню (*Circus aeruginosus*), с той лишь разницей, что в питании этого вида наряду с обыкновенной полевкой весомую роль играет и водяная крыса.

Среди миофагов особняком стоит длиннохвостая неясыть (*Strix uralensis*), которая в год депрессии мышевидных грызунов демонстрирует завидный рост продуктивности и некоторый рост успеха размножения. Думаю, что разгадка этого феномена лежит в более углубленном изучении трофических связей этого

Продуктивность и успешность размножения хищников в Витебской области в 1994–1997 гг.

Год	Величина кладки		Слетки/акт. гнездо		Слетки/усп. гнездо	% успешных гнезд (n)
	lim	M ± m (n)	lim	M ± m (n)	M ± m (n)	
1	2	3	4	5	6	7
<i>Pandion haliaetus</i>						
1994	2–3	2,7 ± 0,51 (6)	0–3	1,8 ± 1,32 (11)	2,5 ± 0,75 (8)	75 (12)
1995	2–4	3,0 ± 0,5 (9)	0–3	2,3 ± 1,11 (9)	2,6 ± 0,74 (8)	89 (9)
1996	3	3,0 (3)	0–3	1,8 ± 0,98 (6)	2,2 ± 0,44 (5)	83 (6)
1997	3	3,0 (4)	0–3	1,4 ± 1,34 (5)	2,3 ± 0,57 (3)	60 (5)
<i>Pernis apivorus</i>						
1994	2	2,0 (2)	0–2	1,3 ± 1,15 (3)	2,0 (2)	67 (3)
1995	1–2	1,7 ± 0,57 (3)	0–1	0,4 ± 0,54 (5)	1,0 (2)	40 (5)
1996	2	2,0 (3)	1–2	1,7 ± 0,5 (4)	1,7 ± 0,5 (4)	100 (4)
1997	2	2,0 (4)	0–2	0,8 ± 0,69 (7)	1,2 ± 0,44 (5)	71 (7)
<i>Haliaetus albicilla</i>						
1994	2	2,0 (1)	1–2	1,7 ± 0,57 (3)	1,7 ± 0,57 (3)	100 (3)
1995	2	2,0 (2)	0–1	0,5 ± 0,7 (2)	1,0 (1)	50 (2)
1996	2	2,0 (2)	1–2	1,5 ± 0,7 (2)	1,5 ± 0,7 (2)	100 (2)
1997	2	2,0 (1)	1	1,0 (3)	1,0 (3)	100 (3)

Продолжение таблицы.

1	2	3	4	5	6	7
<i>Accipiter gentilis</i>						
1994	4	4,0 (2)	1-3	2,1 ± 0,89 (7)	2,1 ± 0,89 (7)	100 (8)
1995	1-4	2,5 ± 2,12 (2)	0-3	1,8 ± 1,06 (7)	2,2 ± 0,75 (6)	86 (7)
1996	4	4,0 (1)	2-3	2,7 ± 0,5 (4)	2,7 ± 0,5 (4)	100 (4)
1997	2-4	3,3 ± 1,15 (3)	2-3	2,5 ± 0,53 (8)	2,5 ± 0,53 (8)	100 (8)
<i>A. nisus</i>						
1994				нет данных		
1995	4-5	4,5 ± 0,7 (2)	1-5	3,0 ± 2,82 (2)	3,0 ± 2,82 (2)	100 (2)
1996	5	5,0 (1)	5	5,0 (1)	5,0 (1)	100 (3)
1997	2-5	3,5 ± 2,12 (2)	0-5	2,5 ± 3,53 (2)	5,0 (1)	50 (2)
<i>Buteo buteo</i>						
1994	2-3	2,1 ± 0,35 (8)	0-1	0,94 ± 0,23 (18)	1,0 (17)	94 (18)
1995	2-4	2,6 ± 0,91 (8)	0-2	1,4 ± 0,63 (15)	1,5 ± 0,51 (14)	93 (15)
1996	2-4	2,9 ± 0,8 (21)	0-4	2,0 ± 1,42 (29)	2,7 ± 0,94 (22)	79 (33)
1997	2-3	2,2 ± 0,46 (8)	0-3	1,3 ± 0,91 (21)	1,6 ± 0,7 (17)	81 (21)
<i>Aquila pomarina</i>						
1994		нет данных		0-1	0,5 ± 0,4 (6)	83 (6)
1995	1-2	1,4 ± 0,54 (5)	0-1	0,7 ± 0,45 (12)	1,0 (9)	75 (12)
1996	2	2,0 (1)	0-1	0,7 ± 0,5 (4)	1,0 (3)	75 (4)
1997	1-2	1,7 ± 0,5 (4)	0-1	0,8 ± 0,37 (13)	1,0 (11)	85 (13)

Продолжение таблицы.

1	2	3	4	5	6	7
<i>A. chrysaetos</i>						
1994	2	2,0 (1)	0-1	0,5 ± 0,7 (2)	1,0 (1)	50 (2)
1995	2	2,0 (1)	2	2,0 (1)	2,0 (1)	100 (1)
1996	2	2,0 (1)	1	1,0 (1)	1,0 (1)	100 (1)
1997	2	2,0 (1)	1	1,0 (1)	1,0 (1)	100 (1)
<i>Circaetus gallicus</i>						
1994	1	1,0 (4)	1	1,0 (4)	1,0 (4)	100 (4)
1995	1	1,0 (3)	0-1	0,7 ± 0,57 (3)	1,0 (2)	67 (3)
1996	1	1,0 (2)	1	1,0 (2)	1,0 (2)	100 (2)
1997	1	1,0 (2)	1	1,0 (2)	1,0 (2)	100 (2)
<i>Circus aeruginosus</i>						
1994	5	5,0 (1)	1-3	1,7 ± 1,15 (3)	1,7 ± 1,15 (3)	100 (3)
1995	4-6	4,6 ± 0,89 (5)	1	1,0 (1)	1,0 (1)	100 (4)
1996	3-6	4,8 ± 1,09 (5)	0-5	3,5 ± 2,07 (6)	4,2 ± 1,3 (5)	83 (6)
1997	3-5	3,7 ± 0,95 (4)	0-4	2,5 ± 1,37 (6)	3,0 ± 0,7 (5)	87 (8)
<i>Falco tinnunculus</i>						
1994	3-5	4,0 ± 1,41 (2)	0	0,0 (2)	0,0 (2)	0 (2)
1995	5-6	5,5 ± 0,7 (2)		нет данных		
1996	4-7	5,3 ± 0,94 (16)	0-6	3,7 ± 2,02 (15)	4,6 ± 0,79 (12)	80 (15)
1997	6	6,0 (1)	0	0,0 (2)	0,0 (2)	0 (2)

1	2	3	4	5	6	7
<i>F. columbarius</i>						
1994	4-5	4,2 ± 0,44 (5)	2-5	3,4 ± 1,14 (5)	3,4 ± 1,14 (5)	100 (5)
1995	4-5	4,6 ± 0,54 (5)	1-5	3,2 ± 2,06 (4)	3,2 ± 2,06 (4)	100 (4)
1996	3-5	4,0 ± 0,81 (4)	0-5	2,5 ± 2,07 (6)	3,7 ± 0,95 (4)	67 (6)
1997	2-6	4,0 ± 1,15 (10)	0-5	1,9 ± 1,81 (11)	3,0 ± 1,29 (7)	67 (11)
<i>F. subbuteo</i>						
1994	2	2,0 (1)	0-2	1,0 ± 1,41 (2)	2,0 (1)	50 (2)
1995	2	2,0 (2)		нет данных		100 (3)
1996	2-3	2,5 ± 0,7 (2)	2-3	2,3 ± 0,57 (3)	2,3 ± 0,57 (3)	100 (3)
1997		нет данных	2	2,0 (2)	2,0 (2)	100 (2)
<i>Asio otus</i>						
1994	4-5	4,5 ± 0,7 (2)	0-4	1,2 ± 1,78 (5)	3,0 ± 1,41 (2)	40 (5)
1995	5	5,0 (1)	2	2,0 (2)	2,0 (2)	100 (2)
1996	5-7	6,0 ± 0,86 (9)	0-6	4,14 ± 2,26 (7)	4,8 ± 1,41 (6)	93 (14)
1997	4-6	5,3 ± 1,15 (3)	0-3	1,4 ± 1,34 (5)	2,3 ± 0,57 (3)	65 (6)
<i>A. flammeus</i>						
1996	9	9,0 (1)	5	5,0 (1)	5,0 (1)	100 (1)
<i>Strix uralensis</i>						
1994	2	2,0 (1)	1	1,0 (1)	1,0 (1)	100 (1)
1994				нет данных		
1996	2	2,0 (2)	0-2	1,2 ± 0,83 (5)	1,5 ± 0,57 (4)	83 (6)
1997	4	4,0 (1)	2	2,0 (3)	2,0 (3)	100 (3)

вида. Наряду с длиннохвостой неясытью, стабильность популяции демонстрирует и малый подорлик (*Aquila pomarina*). Интересно, что в добыче обоих этих видов отмечен крот.

Итак, гнездовые сезоны 1994–1997 гг. в очередной раз подтвердили известную истину, что в конечном итоге размещение пернатых хищников по территории определяется, в первую очередь, наличием подходящих мест для гнездования, а численность — обилием основных видов жертв.

ПЛОДЫ РАСТЕНИЙ В ЗАПАСАХ СОРОКОПУТА-ЖУЛАНА

Н.П. Кныш

Сумской пединститут

Сорокопуть не питаются плодами или другими частями растений, за исключением редких случаев. Известно, что чернолобый сорокопуть (*Lanius minor*) иногда потребляет ягоды и иные плоды (Дементьев, 1954), а серый сорокопуть (*L. excubitor elegans*) в условиях Алжира питается ими значительно чаще. На финиковых пальмах часто находили наколотые на колючки финики (приблизительно 1 кг/га), а предлагаемые молодым сорокопутам плоды они охотно поедали (Parrott, 1980). По словам Л.А. Портенко (1957), для некоторых видов сорокопутов установлено даже поедание цветов.

По моим данным, запасание плодов в определенной мере свойственно и для жулана (*L. collurio*). Все находки таких запасов, наколотых характерным способом, сделаны в лесостепье Сумщины в одной из оstepненных балок вблизи с. Визировка Сумского района. Конкретные данные таковы. 4.07.1986 г. найдена наколотая на шип дикой грушки спелая ягода крушины ломкой (*Frangula ainus*); 2.08.1996 г. — 5 спелых, уже немного подвявших, ягод крушины на шипах сухой ветки дикой груши, зависшей в кусте крушины; 12.08.1996 г. — плодик боярышника (*Crataegus sp.*) на шипу дикой груши в 2-х м от куста боярышника и маленький (диаметр 15 мм) твердый плод груши (*Pyrus communis*) с оборванным черешком и следами клю-

ва, прочно насаженный на острый шип неплодоносящей молодой груши; 18.07.1997 г. — поспевающая (красно-черная) свежая ягода крушины на тонком сучке шиповника. Во всех случаях рядом находились и другие собранные жуланами пищевые объекты (детеныш полевки, прыткая ящерица, сеголетки чесночницы, мелкие саранчовые, шмели и другие насекомые) разной давности.

В целом эти 9 находок плодов составили лишь 0,74 %, от числа всех запасов (1217 экз.) жулана, обнаруженных в различных местообитаниях вида. Следует отметить, что при анализе 552 (746 экз. корма) птенцовых проб, свыше 200 погадок и 1935 поедей, собранных под присадами сорокопута, компоненты растительного происхождения не были выявлены. Таким образом, запасание (и, несомненно, потребление) ягод, а также плодов иного типа — всего лишь тонкий штрих биологии жулана, расширяющий наши представления о трофических связях вида.

ЛИТЕРАТУРА

- Дементьев Г.П. (1954): Семейство сорокопутовые. - Птицы Советского Союза. М.: Сов. наука. 6: 5-57.
- Портенко Л.А. (1957): Полезные и вредные в сельском хозяйстве дикие птицы. - М.-Л.: АН СССР. 1-133.
- Parrott J. (1980): Frugivory by Great Grey Shrikes *Lanius excubitor*. - Ibis. 122. (4): 532-533.

МОНИТОРИНГ РАЗНООБРАЗИЯ ОРНИТОФАУНЫ НИЖНЕСВИРСКОГО ЗАПОВЕДНИКА — ОТРАЖЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ, ПРОИСХОДЯЩИХ В ОКРУЖАЮЩИХ ЭКОСИСТЕМАХ

В.А. Ковалев

Нижнесвирский заповедник

В Нижнесвирском заповеднике, находящемся на востоке Ленинградской области, проводятся интенсивные орнитологи-

ческие наблюдения. На сегодняшний день здесь выявлено 262 вида птиц (Ковалев и др., 1996). Изменения, наблюдаемые в составе орнитофауны и численности отдельных видов на охраняемой территории, являются зачастую следствием трансформации экосистем на обширных пространствах северо-запада России, происходящей в основном под влиянием антропогенных факторов.

Повышение содержания органики в Ладоге и ускорение процессов эвтрофикации в мелководной южной части озера привело к зарастанию тростником песчаных пляжей и снижению численности мигрирующих через заповедную территорию куликов-сорок (*Haematopus ostralegus*), куликов-воробьев (*Calidris minuta*), чернозобиков (*C. alpina*), песчанок (*C. alba*) и ряда других видов куликов, утративших места отдыха и стоянок. Вместе с тем, на охраняемой территории в тростниковых зарослях начали гнездиться водяной пастушок (*Rallus aquaticus*), дроздовидная (*Acrocephalus arundinaceus*) и тростниковая (*A. scirpaceus*) камышевки, отмечены залеты индийской камышевки (*A. agricola*).

Крупномасштабные вырубki ельников на северо-западе России негативно повлияли на тесно связанного с коренными типами хвойных лесов трехпалого дятла (*Picoides tridactylus*), численность которого резко снизилась в конце 1960-х гг. Несмотря на то, что в заповеднике имеются большие по площади участки леса, пригодные для гнездования трехпалого дятла, численность его продолжает оставаться на весьма низком уровне. Возросшие в последние годы масштабы заготовки березы в регионе могут привести к падению численности белоспинного дятла (*Dendrocopos leucotos*). В соседней Финляндии вследствие интенсивной рубки березняков он оказался на грани исчезновения (Virkkala et al., 1993).

Появление в заповеднике инвазионных видов также является отражением процессов, которые могут происходить на значительном расстоянии от охраняемой территории. Так, инвазия кедровки (*Nucifraga caryocatactes*) в 1995 г. явилась следствием неурожая зимних кормов данного вида на территории, удаленной от заповедника на многие сотни километров. Низкий урожай семян хвойных в 1991 и 1994 гг. на северо-западе Рос-

сии обусловил значительное снижение численности гнездящихся в заповеднике больших пестрых дятлов (*Dendrocopos major*) в 1992 и 1995 гг.

Мониторинг разнообразия населения птиц заповедной территории может указывать на тенденции в изменении региональной орнитофауны при условии долговременности и непрерывности наблюдений.

ЛИТЕРАТУРА

- Ковалев В.А., Кудашкин С.И., Олигер Т.И. (1996): Кадастр позвоночных животных Нижнесвирского заповедника. Санкт-Петербург. 1-46.
- Virkkala R., Alanko T., Laine T., Tiainen J. (1993). Population contraction of the White-backed Woodpecker *Dendrocopos leucotos* in Finland as a consequence of habitat alteration. - Biol. Conserv. 66: 47-53.

К ГИБЕЛИ ПТИЦ НА АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГАХ

В.А. Ковалев

Нижнесвирский заповедник

Летом (июнь — август) 1980 г. на двух полукилометровых отрезках асфальтированной автомобильной дороги у п. Лиман (Змиевской район Харьковской области) были проведены регулярные учеты сбитых автомашинами птиц. Первый отрезок дороги проходил через пустырь, луг, поле и заканчивался на окраине поселка. Второй — пересекал поля с зерновыми культурами и сахарной свеклой. Интенсивность движения автотранспорта была низкой и составляла в дневное время всего лишь 15–80 машин в час.

Несмотря на небольшую численность автотранспорта, на дороге была отмечена гибель от столкновения с машинами 112 птиц 8 видов. Преобладали среди них полевые воробьи (*Passer montanus*) — 82 экземпляра и деревенские ласточки (*Hirundo rustica*) — 19. Помимо выше перечисленных видов на контролируемых отрезках дороги были найдены погибшие от столкновения с автотранспортом обыкновенные скворцы (*Sturnus*

Динамика гибели птиц от столкновения с автотранспортом на контрольных отрезках

Мес.	Найдено сбитых птиц за месяц		Ежедневная гибель птиц в пересчете на 1 км шоссе	
	№ 1	№ 2	№ 1	№ 2
июнь	6	1	0,4	0,06
июль	12	2	0,8	0,1
август	78	13	5,2	0,8

vulgaris) — 3, домовые воробьи (*Passer domesticus*) — 3, желтые трясогузки (*Motacilla flava*) — 2, зимородок (*Alcedo atthis*) — 1, обыкновенная овсянка (*Emberiza citrinella*) — 1 и хохлатый жаворонок (*Galerida cristata*) — 1. К августу число сбитых машинами птиц возросло (табл.).

Среди погибших от столкновения с машинами полевых воробьев и деревенских ласточек молодые птицы составляли соответственно 82 % и 89 %. Подавляющее большинство деревенских ласточек было сбито машинами на участке до 100 м от окраины поселка.

Безусловно, на разных участках автомобильных дорог число столкновений птиц с автотранспортом сильно варьирует и зависит от плотности птичьего населения в окружающих дорогах ландшафтах, привлекательности для ряда видов обочин дороги в качестве кормовой станции, интенсивности движения автотранспорта и ряда других причин. Все же следует признать, что автомобильные дороги являются одним из значимых факторов гибели птиц в антропогенном ландшафте.

ДУПЛЯНКИ ДЛЯ ПТИЦ — МЕСТО ПОСЕЛЕНИЯ КСИЛОФАГОВ

В.А. Ковалев, З. Клетечка

Нижнесвирский заповедник

Одним из биологических методов борьбы с вредителями леса является массовое привлечение на гнездование птиц-дупло-

Встречаемость личинок ксилофагов под корой дуплянок

Порода, из которой изгот. дуплянка	Осмотрено штук	С личинками ксилофагов, %	Встречены личинки
липа	140	43	<i>Stenostola sp.</i> <i>Clytus arietus</i> <i>Cossus cossus</i> <i>Leiopus sp.</i> <i>Cerambycidae</i>
осина	40	57,5	<i>Xylotrechus rusticus</i> <i>Cerambycidae</i>
дуб	10	20	<i>Mesosa sp.</i>

гнезdnиков путем развески искусственных гнездовий. В 1983–1984 гг. в дубраве Коробовского лесничества (Змиевской район Харьковской области) нами были обследованы дуплянки для выявления под корой гнездовий личинок ксилофагов. В лесничестве на площади в 1800 га было развешено более 3000 гнездовий, из которых около 2500 составляли дуплянки. Ежегодно развешивалось около 300 новых дуплянок, для изготовления которых использовали преимущественно липу. Для работы мы выбрали три участка средневозрастной дубравы, на которых в 1980 г. были развешены дуплянки с плотностью 6–8 гнездовий на 1 га. Осмотр дуплянок проводился в октябре. Всего было обследовано 240 гнездовий.

Чаще всего личинки ксилофагов поселялись под корой дуплянок, изготовленных из осины (табл.). Наибольшее видовое разнообразие их отмечено под корой дуплянок из липы. Старые ходы личинок усачей нами были обнаружены только у трех из всех осмотренных гнездовий, а это значит, что ксилофаги заселяли дуплянки на второй — третий год их эксплуатации.

Развешивая в больших количествах дуплянки, мы тем самым невольно создаем микроочаги поселения ксилофагов в лесу. Этого можно избежать, если производить окорку заготовок для искусственных гнездовий или сдирать кору с дуплянки на втором году ее эксплуатации.